КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМДЕР УЛУТТУК АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТ МИНИСТРЛИГИ

К.ТЫНЫСТАНОВ АТЫНДАГЫ ЫСЫК-КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

жазма укугуе

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАДАГЫ ЭСКИРГЕН СӨЗДӨР МЕНЕН ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН ЛИНГВОСТИЛИСТИКАСЫ

Адистиги- 10.02.01 - КЫРГЫЗ ТИЛИ

Филология илимдеринин доктору деген окумуштуулук даражаны алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек 2002

Иш К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи - Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын академиги, филология илимдеринин доктору, профессор Б.Ө. Орузбаева.

Расмий оппоненттер:

1. Филология илимдеринин доктору Б.Ш. Усубалиев.
2. Филология илимдеринин доктору Т. Ашырбаев.
3. Филология илимдеринин доктору, профессор Ш.Ш.Сарыбаев.
4. Филология илимдеринин доктору, профессор А.Акматалиев.

Жетектөөчү мекеме – И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили кафедрасы.

Иш 2002-жылдын ______________ саат ____________
Докторлук окумуштуулук даражаны коргоо боюнча Ведомстволор аралык Д.10.01.163 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.
Дареги: К.Тыныстанов атындагы ЫМУ. Каракол ш., Ю.Абдрахманов көчөсү 103.

Иш менен Кыргыз Республикасынын ИУАнын илимий китепканасынан таанышууга болот.
Автореферат 2002-жылдын «____» __________ жиберилди.

Ведомстволор аралык Диссертациялык
кеңештин окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты Г.З.Жамашева.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын негизделиши жана анын актуалдуулугу. Жазуучунун жеке стилин, чыгармачылык устаттыгын туура түшүнүп, терең талдай билүү үчүн көркөм чыгарманын тилин иликтеп үйрөнүүнүн мааниси чоң. Анткени жазуучунун чыгармачылык чеберчилиги, автордук жүзү, чыгармаларынын темалары, идеялары жана каармандарынын образдары жазуучунун тили аркылуу жүзөгө ашырылат, жалпы чыгармачылыгынын жүзүн тил аркылуу гана түшүнүүгө мүмкүн. Жазуучунун тилин жакшылап изилдебей, кылдаттык менен билбей туруп, анын стилин, поэтикасын, көз карашын аныктоо мүмкүн эмес. Ошондуктан кыргыз көркөм адабиятынын, ошондой эле айрым жеке жазуучулардын тилин лингвистикалык аспектиде изилдөөнүн теориялык да, практикалык да зор мааниси бар. Конкреттүү көркөм чыгарманын тилдик формасы менен анын идеялык мазмунунун, образдык системасынын ортосундагы биримдикти көрсөтүү, чыгарманын идеясын жана образдарын ачып берүүдө эне тилдин тигил же бул катмарынан пайдалануудагы ийгиликтерди жалпылоо жана көркөм максат үчүн тилдик каражаттарды тандап алууда айрымдарынын чыгармачылык практикасында кетирилип жүргөн кээ бир мүчүлүштөрдү көрсөтүү аркылуу жандуу адабий процесске көмөктөшүү сыяктуу маселелерди чечүү милдети кыргыз филологдорунун алдына коюлган учурдун маанилүү талаптарынан болуп эсептелет.

Көркөм чыгармалын жана жеке жазуучунун тили филологиянын эки тармагында - тил илиминде, адабият таанууда изилденет. Бирок бул экөө көркөм адабияттын тилине карата эки багытта мамиле кылат. Тилчи көркөм чыгарманын тилин изилдөөдө тилдик бирдиктерден жана категориялардан чыгарманын көркөм эстетикалык мазмунуна карай барса, адабиятчы чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну тилдик каражаттар аркылуу кантип ишке ашкандыгын иликтейт. Мындайча түшүндүрүү жалпы жонунан туура болгон менен, бул маселе конкреттештирүүнү, тактоону талап кылат. Тилчи адабий чыгарманын мазмунуна канчалык даражада тереңдеп кире алат, ал эми адабиятчы үчүн изилдөөнүн объектиси болгон чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну тил аркылуу кандайча жүзөгө ашырылат деген суроо ачык, так түшүндүрүлбөстөн, күңүрт бойдон калып келе жатат.

Кыргыз тил илими менен адабият таануусунда бул сыяктуу ачык, так эместиктердин болуп келе жаткандыгы, биринчиден,

көркөм чыгарманын идеялык мазмуну менен аны берүүнүн тилдик каражаттары бири-бирине эриш-аркак болуп, формасы менен мазмуну диалектикалык биримдикте каралбай келе жаткандыгында, экинчиден, жалпы элдик тилдин системасында көркөм адабияттын тилинин, көркөм кептин стилинин спецификалык маңызы ачылбай, «адабий тил» менен «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдүн ортосуна ачык чек коюлбай, көркөм кептин стили менен адабий тилдин функционалдык стилдеринин өз ара карым-катышы так аныкталбай келе жатат, үчүнчүдөн, тигил же бул көркөм чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмунун жана сюжеттик-композициялык курулушун талдоого алган адабияттык мүнөздөгү эмгектерде же көркөм сын мүнөзүндөгү макалаларда жазуучунун стилине же тилине байланыштуу сөз болуп калса, адабиятчылар «адабияттын биринчи элементи» (М.Горький) болгон тилдин тереңине үңүлүп кирүүнүн ордуна, үстүртөн гана «чыгарманын тили» дегенге «көркөм», «элдик», «элпек», «жеткиликтүү», «түшүнүктүү», «жатык», «шыдыр», «так», «карапайым», «супсак», «чоркок» деген сыяктуу эч нерсени ачып түшүндүрүп бере албаган атрибуттарды, эпитеттерди жамоо менен чектелишет. Тилчи окумуштуулар болсо, адабий чыгарманын жандуу көркөм текстинен сөздөрдү, сөз тизмектерин, сүйлөмдөрдү жулуп алышат да, аны кан-сөлүнөн ажыратып, жалпы тилдик категориялардын, эрежелердин негизинде «анатомиялык анализ» жасап киришет.

Көркөм адабияттын тилин изилдөө тил илиминин алдына да, адабият таануу илиминин алдына да ар биринин өз-өзүнө тиешелүү, ошол эле учурда экөөнө тең катышы бар көптөгөн проблемаларды коет.

Рефератталып жаткан диссертациялык эмгек көркөм адабияттын тилине тиешелүү көптөгөн маселелердин ичинен көркөм чыгармаларда экспрессивдүү сөз каражаттары катары колдонулган эскирген лексика менен диалектизмдердин семантикалык-стилистикалык табиятын талдоого арналат.

-Эскирген сөздөр да (историзмдер менен архаизмдер), диалектизмдер да азыркы жазма адабий тилдин сөздүк курамынын перифериясында турат. Алар оозеки жана жазма кепте сейрек колдонулат жана карым-катыш жасоодо, пикир алышууда көмөкчү кызмат аткарат.

-Алардын экөө тең, стилистикалык жактан алганда, бейтарап лексикадан айырмаланып, экспрессивдүү-эмоционалдуу лексиканын катарына кирет. Ошондуктан алар адабий тилдин функционалдык

стилдери үчүн анчалык зарыл эмес болсо, көркөм сүрөттөөнүн жандуу булагы катары жазма адабий чыгарма үчүн өзүнчө бир эмоционалдуу-экспрессивдүү катмарды түзүп, өтө зарыл каражат катары кызмат кылат.

-Эскирген сөздөр да, диалектизмдер да көркөм чыгармада белгилүү бир доордун тилдик, же адабий агымдын стилдик өзгөчөлүктөрүн, же кайсы бир аймакка, социалдык катмарга тиешелүү адамдардын оозеки-сүйлөө кебинин өзгөчөлүктөрүн элестетүүчү, көз алдыга келтирүүчү адабий ыкманын стилдештирүүнүн каражаты катары колдонулат. Тилди стилдештирүү аркылуу жазуучу өткөн тарыхый доордун, кайсы бир өлкөнүн, тигил же бул аймактын жергиликтүү колоритин түзүүгө жетишет, ошондой эле каармандардын кебинин индивидуалдуулугун көрсөтө алат.

-Тилдеги өнүгүү дайыма эле бир кылка боло бербейт. Бир эле тилдин ар башка формаларында (мисалы, адабий тилде жана диалект, говорлордо) тилдик өнүгүүнүн ар башка этабындагы көрүнүштөрү бир эле мезгилде катар жашап калышы ыктымал (мисалы: ад.т. *ээ*//диал. *эге*//б.түрк. *ega, iga*, ДТС, 165, 204; ад.т. *буудай*//диал. *бугдай*//б.түрк. *buydai*, ДТС,120). Ошондуктан айрым бир сөздөр адабий тилде архаизмге айланып кеткен менен, жергиликтүү диалект, говорлордо жашоосун уланта берүүсү мүмкүн, б.а. адабий тил үчүн эскирген деп эсептелген сөз ошол эле учурда диалектилик сөз катары жашап кала берет.

Демек, эскирген сөздөр менен диалектизмдерди бир темага бириктирип, аларды көркөм чыгармадагы стилдештирүү ыкмасынын каражаты катары бир проблемага байлап изилдөөгө алышыбыз илимий-практикалык талап менен шартталган.

Проблеманын изилдениш даражасы. Кыргыз тил илими менен адабият таануусунда көркөм чыгарманын тилин изилдөө иши алтымышынчы жылдардын аяк ченинен башталган. Ошентсе да, акыркы он-он беш жыл ичинде гана көркөм чыгарманын тилине окумуштуулардын назары көбүрөөк бурулуп, ар тараптуу иликтөө иштери жүргүзүлүп жатат. Жалпы эле көркөм адабияттагы, ошондой эле жеке жазуучунун чыгармаларындагы тилдин эстетикалык функциясына, көркөм сүрөттөө каражаттарына арналган салмактуу илимий эмгектер, диссертациялык изилдөөлөр пайда болууда.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Көркөм чыгарманын тилинин туюктугун (Б.Усубалиев, С.Өмүралиеваларда

жумурулук), бүтүндүгүн анын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири катары эсептөө менен бирге, анын өзүн да жалпы тил системасынан бөлүп кароого болбойт. Демек, көркөм чыгарманын тилинин эстетикалык функциясы белгилүү бир тилдин лексика-грамматикалык мүмкүнчүлүгү, семантика-стилистикалык ийкемдүүлүгү аркылуу жүзөгө ашат. Ошондуктан көркөм чыгарманын тилинин эстетикалык касиетин жалпы теориялык планда гана изилдебестен, аны конкреттүү көрүнүшүндө, конкреттүү сөз каражаттарынын конкреттүү чыгармада, конкреттүү жазуучунун, акындын чыгармачылыгында аткарган эстетикалык кызматы боюнча изилдөөнүн да мааниси зор.

Көркөм чыгарманын тилинин курулуш материалы болуп чыгарманын темасына, идеялык маани-маңызына, сюжеттик негизине, композициялык түзүлүшүнө, образдык системасына жараша тилдин бардык сөз байлыктары кызмат кылат. Кыргыз тилинин лексикалык сөз байлыгынын ичинен эскирген сөздөр менен диалектизмдерге кыргыз жазма адабиятынын фактысында көркөм сүрөттөө каражаты катары лингвостилистикалык иликтөө жүргүзүп, алардын семантикалык-стилистикалык функцияларын аныктоону негизги максат кылып койдук.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй маселелерди чечүү милдеттери коюлду:

-Көркөм чыгарманын тили менен адабий тилдин карым-катышын аныктоо.Бул маселени аныктоо үчүн «адабий тил» деген түшүнүктү тактап алуу зарылчылыгы келип чыгат. Ал эми бул түшүнүк мыйзамдуу түрдө кыргыз адабий тили качан, кандай шартта түзүлдү, кыргыз эли улут болуп калыптанганга чейин адабий тили бар беле? деген суроолорго барып такалат;

-Улуттук адабий тилдин кептик катнашуунун «адабий эмес» формаларынан болгон өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

-Көркөм адабияттын тилинин адабий тилдин функционалдык стилдерине карата болгон мамилесин аныктап көрсөтүү;

-Эскирген сөз жөнүндөгү жалпы маселени, анын түрлөрү - историзм, архаизм жана хронизмдердин ортосундагы жалпылыктарды жана айырмачылыктарды, алардын бөлүнүштөрүн аныктоо, тактоо;

-Көркөм адабияттын тилин стилдештирүү, стилдештирүүнүн максаты, стилдештирүү менен колориттин ортосундагы өз ара мамиле, стилдештирүүнүн ыкмалары жана принциптери, анын түрлөрү жана каражаттары деген сыяктуу маселелерди чечүү;

-Тарыхый доордун көрсөткүчү катары историзмдердин тилди тарыхый стилдештирүүдөгү семантикалык-стилистикалык табиятын конкреттүү тарыхый көркөм чыгарманын фактысында ачып көрсөтүү;

-Көркөм чыгарманын фактысында архаизмдерди өткөн доордун тил өзгөчөлүгүн берүүнүн каражаты катары сыпаттоо;

-Тарыхый көркөм чыгармада эскирген сөздөрдүн маанилерин чечмелөөнүн ыктарын ачып көрсөтүү;

-Автордук баяндоо менен каармандын кебинин ортосундагы өз ара карым-катышты чечмелеп көрсөтүү;

-«Диалектилик сөз», «диалектилик лексика» жана «диалектизм» деген терминдердин түшүнүктөрүн тактап аныктоо, диалектизмдерди түрлөргө бөлүштүрүү;

-Жергиликтүү колоритти берүүнүн стилистикалык каражаты катары кыргыз жазуучуларынын, акындарынын көркөм чыгармаларынын фактысында диалектизмдердин семантикалык-стилистикалык табиятын ачып көрсөтүү, диалектизмдерди колдонуунун принциптерин, колдонуу ыкмаларын аныктоо;

-Кыргыз адабиятынын практикасында көркөм сүрөттөөнүн каражаты катары диалектизмдерди пайдаланууда кетирилген айрым кемчиликтердин себептерин ачып көрсөтүү.

Диссертациялык иштеги илимий жаңылыктар:

-Эскирген сөздөр менен диалектизмдер лингвостилистикалык планда кыргыз тил илиминде биринчи жолу атайын изилдөөгө алынып жатат. Кыргыз тилинин материалында көркөм чыгарманын тилин стилдештирүү проблемасы алгач ирет коюлуп, кыргыз тил илиминде «стилдештирүү» («стилизация») деген теминдердин өзү лингвостилистикалык түшүнүк катары аныкталды. Тилди тарыхый стилдештирүү маселеси коомдун жана тилдин өнүгүшүнүн өткөн мезгилинин реалдуу элесин бере турган лингвостилистикалык ыкма катары кеңири планда талдоого алынды. Тилди тарыхый стилдештирүү деген түшүнүк - эскирген сөздөрдү көркөм чыгарманын текстине жөнөкөй гана киргизип коюу эмес, белгилүү бир чыгарманын идеялык-көркөмдүк мазмуну, образдык системасы, сюжеттик-композициялык түзүлүшү менен ажырагыс байланышта чечмелене турган лингвостилистикалык категория. Ал белгилүү бир чыгарманын жалпы контекстинде гана жүзөгө ашырылат. Ошондуктан тилди тарыхый стилдештирүү проблемасы да өзүнчө лингвостилистикалык система катары белгилүү бир чыгарманын,

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романынын, тилин талдоо аркылуу чечмеленди.

-Кыргыз тил илиминде «диалектизм» деген термин менен «диалектилик сөз», «диалектилик лексика» деген терминдердин ортосуна чек коюлуп, диалектизм жергиликтүү колоритти берүү үчүн атайын стилистикалык максатта колдонулган көркөм сүрөттөөнүн тилдик каражаты катары аныкталды. Диалектизмдер жергиликтүү колоритти түзүүнүн, турмушту реалдуу сүрөттөөнүн, кейипкердин тилин типтештирүүнүн жана индивидуалдаштыруунун, этнографиялык сыпаттоонун, ойду кыска жана так берүүнүн, синонимдик катарды көбөйтүүнүн стилистикалык каражаты катары, ошондой эле поэтикалык чыгармаларда версификация (ыр түзүү) каражаты катары кыргыз көркөм адабиятынын материалында кеңири сыпаттого алынды.

Иштеги теориялык жоболор:

-Көркөм адабияттын тили же көркөм кептин стили - адабий тилдин функционалдык стилдерине кирбей турган, алар менен бир катарга коюуга болбой турган эстетикалык категория.

-Көркөм кептин стили - адабий тилдин бардык функционалдык стилдерин өз ичине сыйдыра турган, жалпы улуттук тилдин адабий жана адабий эмес формаларынын бардык тилдик каражаттарын пайдаланууга мүмкүнчүлүгү бар кептик өзгөчө стиль.

-Тарыхый көркөм чыгармада өткөн доордун колоритин түзүүгө, тил өзгөчөлүгүн берүүгө тилди тарыхый стилдештирүү аркылуу гана жетишүүгө мүмкүн, ансыз тарыхый көркөм чыгарма жаратууга болбойт.

-Диссертациядагы теориялык негизги жоболордун бири – көркөм чыгармадагы автордун образы. Автордун образы дегенибиз – бул сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата жазуучунун көз карашы жана ошол көз карашка көркөм чыгарманын бардык компоненттерин баш ийдирүү болуп эсептелет. Көркөм чыгармада диалектизмдерди колдонуу принциби автордун образы менен тикеден тике байланыштуу, б.а. диалектилик лексиканы кантип тандоо, аны канчалык өлчөмдө адабий чыгарманын тигил же бул композициялык бөлүгүнө кийирүү керек деген маселе автордун жалпы чыгармачылык багытына жараша болот.

Иштин практикалык мааниси. *Диссертациялык ишти окуу* процессинде кеңири пайдалануунун зор мүмкүнчүлүгү бар. Жогорку окуу жайларында «Көркөм чыгарманын тили» деген атайын курста, «Көркөм текстке лингвистикалык анализ» деген

окуу дисциплинасында пайдаланууга болот. Иштин илимий жыйынтыктарын, факт-материалдарын адабият таануу дисциплиналарында: «Адабият таанууга киришүү», «Адабият теориясы» курстарынын «Көркөм чыгарманын тили» деген бөлүмдөрүндө, кыргыз жазма адабиятынын тарыхы боюнча курстарда, жеке жазуучунун конкреттүү чыгармасынын тилине, стилине талдоо жүргүзүүдө пайдаланса болот.

Жандуу көркөм процессте жазуучулар, акындар өздөрүнүн чыгармачылык практикасында сөз тандоо, колдонуу жаатында (өзгөчө колдонулуш чөйрөсү, мүмкүнчүлүгү чектелүү историзм, архаизм, диалектизм ж.б. сыяктуу пассивдүү, перифериялык мүнөздөгү лексикалык каражаттарды колдонууда) айрым бир кемчиликтер кетирген учурлар кездешет. Мындай кемчиликтер жөнүндө да диссертацияда сөз болот. Ушул жагдайдан караганда, бул эмгектин чыгармачыл адамдар үчүн да белгилүү даражада практикалык жардамы тиет.

Диссертациялык иште **методологиялык база** катары стилистика, көркөм чыгарманын тили, лексикология боюнча жалпы тил илиминдеги, жалпы түркологиядагы илимий теориялык адабияттарда айтылган жоболор негиз болду.

Изилдөөнүн негизги методдору

Изилдөөнүн негизги методу болуп, жалпы эле тил илиминде колдонулуп жүргөн традициялык **сыпаттоо методу** колдонулду. Ошону менен бирге стилистиканын спецификалык методдору болгон **семантикалык-стилистикалык методго** жана **сөз–образ методуна** кайрылууга туура келди. Аталган методдор иште органикалык байланышта пайдаланылды.

Көркөм чыгармага лингво-стилистикалык талдоо жүргүзүүнүн материалы болуп кыргыз жазуучуларынын XX кылымдын 60-80-жылдар ичинде жарык көргөн түрдүү жанрдагы чыгармалары алынды. Ошондой болсо да, тандап алынган темага ылайык Т.Касымбековдун, Ш.Абдрамановдун, М.Абдукаримовдун, Р.Шүкүрбековдун, Б.Сарногоевдин, Т.Кожомбердиевдин чыгармаларына көбүрөөк көңүл бурулду.

Эмгектин апробацияланышы. Аталган проблема боюнча 1980-жылдардан тартып 1990-жылга чейин Ош мамлекеттик педагогикалык институтунда, андан кийин ушул күнгө чейин К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинде филология факультетинин студенттерине «Кыргыз көркөм адабиятынын тилинин кээ бир маселелери» деген темада атайын

курс окулуп келе жатат. Ош пединститутунда жана Ысык-Көл университетинде жыл сайын өткөрүлүүчү профессор-окутуучулар составынын илимий-теориялык конференцияларында, ошондой эле Алматы (1976), Фрунзе (1982, 1983), Ош (1985) шаарларында өткөрүлгөн республикалык, бүткүл союздук илимий конференцияларда көркөм чыгарманын тили боюнча бир нече ирет докладдар, билдирүүлөр жасалды. Мезгилдүү басма сөздөрдө, илимий жыйнактарда бир нече макала жарыяланды. 1990-жылы ушул проблемаларды өз ичине камтыган «Көркөм чыгарманын тили» деген монография жана азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы боюнча жогорку окуу жайларына арналган эки окуу куралы (1971, 1999) жарык көрдү.

Иштин структурасы. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, шарттуу кыскартуулардан жана пайдаланган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын киришүү бөлүмүндө теманын негизделиши жана анын актуалдуулугу, проблеманын изилдениш даражасы, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, иштеги илимий жаңылыктар, теориялык жоболор, иштин практикалык мааниси, методологиялык негизи, изилдөөдө колдонулган методдор, көркөм чыгармага лингвостилистикалык талдоо жүргүзүүнүн материалдары, эмгектин апробацияланышы жөнүндөгү маселелер каралды

Иштин биринчи бабы «**Көркөм адабияттын тили менен адабий тилдин карым-катышы**» деп аталат да, төмөнкүдөй маселелерди камтыйт: «адабий тил» жана «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдүн ортосундагы карым-катыш, алардын адабий эмес тилдик каражаттарга карата болгон мамилелери, адабий тилдин «жазма тил» менен «оозеки тилге» карата болгон катышы, кыргыз адабий тилинин пайда болуу мезгили, шарты, анын диалектилик базасы ж.б.

Адабий тил үчүн жазма тексттин да, оозеки тексттин да болушу шарт. Оозеки жана кол жазма түрүндөгү адабият аркылуу саясий бирдиксиз, бытыранды кыргыз элинин феодалдык-патриархалдык доорунда эле «тар маанидеги, төмөнкү баскычтагы» адабий тили түзүлгөндүгү жөнүндө XX кылымдын 60-жылдарынын башында академик Б.М.Юнусалиев адилет пикирин айткан. Кыргыздарда оозеки текст (фольклор) да, жазма текст да мурда болгон.

Кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы жалпыга маалым. Диссертациялык иште XYIII кылымдын аягынан XX кылымдын башына чейин кыргыздар колдонгон басылма жана кол жазма тексттер жөнүндө кеңири маалыматтар берилет.

Көптөгөн фактыларга жана материалдарга филологиялык олуттуу талдоо жүргүзүп келип, белгилүү тилчи-түрколог Э.Р.Тенишев да кыргыздар жок дегенде эле, XYIII кылымдан баштап араб жазмасындагы адабий тилине ээ болгон деген жыйынтыкка келген.

Улуттук доорго чейинки бирдиктүү нормасы жок адабий тилден бирдей нормага түшкөн улуттук жазма адабий тилге өтүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн так аныкташ үчүн революцияга чейинки бардык болгон жазма булактарды толук жыйнап, алардын тилин ар тараптан терең изилдөө зарыл.

Албетте, улуттук мезгилдеги адабий тилдин калыптанышын жана өнүгүшүн жазуудан ажыратып кароого болбойт. Бирок жазуунун болушу улуттук мезгилдеги адабий тил үчүн негизги шарт болгон менен, анын бирден бир жеке белгиси эмес. Анткени адамдардын ортосундагы тилдик байланыштын адабий эмес формаларынан улуттук адабий тилди айырмалай турган дагы башка бир канча маанилүү сапаттардын болушу керек:1) лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык жактан белгилүү бир нормага салынгандыгы; 2) бир тилдик жамааттын бардык мүчөлөрүн бирдей тейлөөгө жөндөмдүүлүгү; 3) тилдик катнашуунун бардык чөйрөлөрүндө колдонулуу мүмкүнчүлүгү; 4) анын ар кандай функционалдык стилдерге бөлүнүшү жана 5) сөз чеберлери тарабынан узак убакыттар бою иштетилүү процессинде калыптанышы.

Туруктуу нормага салынган адабий тил ушул тил аркылуу бириккен адамдар жамаатынын бардык мүчөлөрүнүн ортосунда кептик (речтик) катнашуунун жогорку, эң өркүндөтүлгөн формасы катары жашайт. Тилдин бардык көрүнүштөрүн өзүнө баш ийдирген атайын эрежелерди бекем сактоо адабий тилдин жалпы улуттук масштабда катнашуунун маанилүү каражаты катары кызмат аткарышы үчүн өтө зарыл.

Жалпы улуттук адабий тилден айырмаланып, күнүмдүк тиричиликтеги ээн-эркин сүйлөшүүдө колдонулган жергиликтүү говорлор, территориялык диалектилер сыяктуу кептик катнашуунун төмөнкү формалары нормага салынбай, стихиялуу түрдө өнүгөт.

Адабий тилдин ар кандай нормалары узак убакыттар бою тилдик каражаттарды кылдаттык менен иргөөнүн натыйжасында жалпы элдик тилдин негизинде иштелип чыгат. Жалпы элдик тилдин өркүндөтүлгөн, кылдаттык менен иргелген жана жакшыртылган формасы болуу менен бирге, адабий тил өзүнүн табийгый тамыры болгон элдик оозеки тилден эч качан ажырап калбайт.

Демек, адабий тилдин нормасы - узак убакыттар бою элдик тилди кылдат иштеп чыккан сөз чеберлери менен илимпоз-филологдордун талыкпас эмгегинин жемиши. Адабий норманы бекем сактоо гана улуттук тилди улуттун толук баалуу каражаты, ой-пикирди калыптандыруунун жана жүзөгө ашыруунун кубаттуу куралы болушун камсыз кылат.

Улуттук адабий тил ошол тилдик жамааттын бардык мүчөлөрү үчүн жалпы бирдей болуу менен, анын коомдук бардык талаптарын камсыз кылууга тийиш. Ал турмуштун түрдүү кырдаалдарында, адамдардын өндүрүштүк, маданий жана саясий ишмердигинин бардык чөйрөлөрүндө колдонулат. Октябрь революциясынан кийинки кыргыз элинин турмушундагы зор өзгөрүүлөр кыргыз тилинин коомдук милдетин аябай кеңитти. Кыргыз тили улуттук жазма адабий тил болуп түзүлдү. Өзгөчө анын мамлекеттик тил статусуна ээ болушу анын коомдук кызматынын андан бетер өркүндөшүнө зор өбөлгө түзүүдө.

Улуттук адабий тил бүтүндөй улуттун бардык талабын камсыз кылат. Ошондуктан ал өзүнүн лексикалык, фразеологиялык курамы боюнча да, фонетикалык, грамматикалык түзүлүшү жактан да ар түркүн, бай келет. Тилди колдонуу чөйрөсүнүн көп кырдуулугу жана ошого жараша коомдун көп жактуу, ар түркүн тилдик каражаттарды керектөөсү жалпы улуттук тилдин системасында функционалдык стилдердин болушун шарттайт. Ал эми жалпы улуттук адабий тилдин бир нече функционалдык стилдерге бөлүнүшү - анын эң маанилүү жана мүнөздүү белгилеринин бири.

Адабий тилдин стилдери - бул анын нормага келтирилген системасынын чегинен чыкпай турган, белгилүү коомдук максатка жана колдонулуу чөйрөсүнө жараша бири-биринен таасирдүү сүрөттөө каражаттары жана мүмкүнчүлүктөрү боюнча айырмаланып турган түрлөрү. Алар өздөрүнө тиешелүү сөздүк курамы, ошондой эле айрым грамматикалык кошумча маанилери жана белгилери боюнча да бири-биринен айырмаланышат. Адабий тилдин стилдери

жөнүндө сөз болгон учурда, баарыдан мурда, анын негизги эки түрү: оозеки жана жазма формалары эске алынат.

Адабий тилдин китептик-жазма түрү өз кезегинде тилдин коомдук милдетине, б.а. адамдардын ортосундагы тилдик катнашууда кайсы максат менен колдонулуп, кандай кызмат аткаргандыгына жараша дагы атайын стилдик түрлөргө же тилдин функционалдык стилдерине бөлүнөт.

Жалпы улуттук адабий тилдин байлыгы анын башка көрсөткүчтөрү менен катар, тилдик катнаштын ар кандай чөйрөлөрүн бири-биринен чектөөгө жөндөмдүү келген өнүккөн стилдик системасынын болушу менен да аныкталат.

Адабий тилдин функционалдык стилдеринин системасында көркөм чыгарманын тили, же көркөм кептин стили жөнүндөгү маселеге өзүнчө токтолуу керек. Стилистика боюнча адабияттарда бул маселеге тиешелүү негизинен эки түрдүү көз караш бар. Окумуштуулардын бир тобу көркөм чыгарманын тилин адабий тилдин функционалдык стилдеринин системасына кошушат. Б.А.Ларин, В.В.Виноградов баштаган башка изилдөөчүлөр аны жалпы улуттук адабий тилдин функционалдык стилинин бири деп кароого каршы чыгышат.

Көркөм чыгарманын тилинде жалгыз гана анын өзүнө таандык, адабий тилдин функционалдык стилдеринин эч кайсынысында болбогон белгилер жана өзгөчөлүктөр бар. Көркөм адабияттын тилинин спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн негизи болуп, көркөм чыгармадагы тилдин өзгөчө функциясы эсептелет. Көркөм чыгармада тил жалаң эле анын жардамы менен сөз устаты өзүнүн чыгармасын жараткан курал, инструмент гана эмес, ошол көркөм чыгарманын өзүн түзгөн материал да боло алат. Сөз искусствосу катары адабияттын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп тилдин мына ушул эки жактуу функциясы эсептелет. Ошондуктан көркөм адабиятта тилдин аткарган кызматы адамдардын ортосундагы кадыресе тилдик катнашууда аткарган кызматынан бир кыйла айырмаланат.

Сөздүн көп маанилүүлүгү иш кагаздарында же илимий стилде ойду так түшүндүрүүгө жолтоо кылса, көркөм адабиятта, өзгөчө поэзияда, көп маанилүүлүк сөзсүз керек. Көркөм адабиятта ар бир сөз ойду калыптандыруунун жана аны жүзөгө ашыруунун гана куралы болбостон, эстетикалык маанини туюнтуунун да куралы болуп кызмат аткарат. Демек, көркөм адабиятта пайдаланылган ар бир сөз же тилдин башка элементи эстетикалык функцияга ээ болуу

менен, адамдар ортосунда катнаштын кадимки утилитардык, практикалык функцияларынан олуттуу түрдө айырмаланып турат. Сөздүн эстетикалык маанисинде анын интеллектуалдык мазмунуна караганда экспрессивдүүлүк, таасирдүүлүк басымдуулук кылат. Ушундан улам көркөм тилде маанилик сыйымдуулук жана көп пландуулук, ошондой эле кептеги өзгөчө көркөм түстүн болушу келип чыгат. Көркөм адабияттын тилинин башкы жана ажырагыс сапаты мына ушунда. Ошондуктан көркөм чыгарманын тилин талдаган кезде дайыма окурмандын көп пландуу эстетикалык кабыл алуусун аныктай турган эң кеңири контекст жана ар бир жеке сөз негизге алынуу керек.

Сөздөр өздөрүнүн жаралышынан эле образдуу келет. Ал аздыр-көптүр тилдин бардык эле функцияларына тиешелүү. Бирок сөздү кайра-кайра пайдалана берүүдөн анын образдуулугу көп учурда жоюлуп, сезилбей да калат. Көркөм чыгарманын тилинде болсо сөзгө тиешелүү бул алгачкы, адепки образдуулук дайыма жаңы күч менен күтүлбөгөн жерден жылт этип чыга келет. Ар бир жазуучунун поэтикалык чеберчилиги мына ушул эчак көнүмүшкө айланган эски сөздүн алгачкы кооздугун «жарк эттире» билүүсүнөн да көрүнөт. Кээ бирде көркөм чыгарманын образдуулугу тар, чектелген мааниде түшүндүрүлөт. Көп учурда, көркөм кептин образдуулугу жөнүндө кеп кылганда, жазуучу колдонгон тигил же бул тилдик тропторду: салыштырууларды, метонимияларды, метафораларды ж.у.с. гана эске алышат. Бирок кеңири көркөм контекстте алганда, образдуулук ар бир жөнөкөй эле сөздүн маанисинде көрүнөт. Автор түз, номинативдик мааниде колдонгон сөздүн да контекст аркылуу жашырынып жаткан образдуулугу жана көп пландуулугу ачылышы мүмкүн.

Ошентип, көркөм чыгарманын контекстиндеги ар бир сөздүн образдуулугу, көп маанилүүлүгү жана көп пландуулугу көркөм адабияттын тилин адамдар ортосундагы катнашуунун башка функцияларынан айырмалап турат.

Көркөм адабияттын тилин жалпы элдик адабий тилдин функционалдык стилдери менен бир катарга коюуга болбой тургандыктын дагы бир себеби - ал кандай гана стилге салыштырганда өзүнүн стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү боюнча алда канча сыйымдуу жана кеңири. Көркөм чыгарманын текстине адабий тилдин кадыресе функционалдык стилдеринин кайсынысынын болбосун элементтерин киргизүүгө мүмкүн. Албетте, көркөм чыгармага жогорку стилдердин элементтерин

киргизүү чыгарманын контекстине, сюжеттик-композициялык структурасына жараша көркөмдүк жактан жүйөлүү (мотивировкаланган) болушу зарыл, ал өзүнүн кадыресе эмес колдонулушу менен эстетикалык жаңы функцияга ээ болот. Романда же повестте жазуучунун коомдук-саясий көз карашын ачып көрсөткөн публицистикалык чегинүүнүн болушу мүмкүн, бирок бул чегинүү эч качан куру максат (самоцель) катары кабыл алынбайт. Көркөм прозалык чыгарманын текстине анын органикалык составдуу бөлүгү катары илимий, философиялык, тарыхый экскурстардын киргизилиши ыктымал. Бирок мында да көркөм прозада илимий мүнөздөгү чегинүү негизги жана үстөмдүк абалга ээ боло албайт. Романдын же повесттин бүтүн контекстинде алар эстетикалык кызмат аткарып, текстке анча-мынча стилизациялык түс берет. Көп учурда адабий чыгарманын ичине иштиктүү документтер да киргизилет. Мында иштиктүү-расмий стилдин элементтери, сөзсүз, көркөм чыгармада стилистикалык жактан кайра иштелип чыгат да, көркөм контекстке киргизилиши жүйөлүү болуп, эстетикалык функцияга ээ болот.

Көркөм адабияттын тили жалпы колдонулуучу «стандарттуу» адабий тилден тилдик туюнтуунун адабий эмес каражаттарына карата болгон мамилелери боюнча да принциптүү түрдө айырмаланат. Нормага салынган адабий тил адамдар ортосундагы катнашуунун жогорку формасы катары анын төмөнкү формаларына: карапайым тилге, диалектилерге карама-каршы коюлат. Көркөм адабияттын тили, нормага келтирилген стандартуу адабий тилдин функционалдык кандай гана стилине караганда, тилдик катнашуунун мындай төмөнкү формаларына алда канча чыдамдуу келет. Иш кагаздарына, илимий иштерге тиешелүү стилде таптакыр колдонууга болбой турган кептин диалектилик түрмөктөрү, эгер жазуучу тарабынан көркөм мазмун менен шартталган болсо, аны көркөм адабияттын текстине киргизүүгө толук мүмкүн жана жөндүү да болот. Бирок жалпы кабыл алынган адабий нормадан чегинүүлөр сөз устаттарынан чоң чеберчиликти, өтө кылдаттыкты талап кылат. Кичине эле аша чапкандык көркөмдүктү толук бойдон жоюуга алып барышы ыктымал.

«Стандарттуу» адабий тилдин функционалдык стилдеринен көркөм чыгарманын тили жазуучулар тарабынан башка тилдин лексикалык, фразеологиялык элементтерин колдонушу боюнча да айырмаланат.

Көркөм кептин мүнөздүү белгиси катары ошол эле тилдин өткөн доорлоруна тиешелүү болгон архаикалык элементтерди жана автордук стилистикалык неологизмдерди, окказионалдык сөздөрдү да эсептөө керек. Көркөм чыгарманын мүнөздүү белгиси болуу менен, автордук неологизмдер, окказионалдык сөздөр жана архаизмдер адабий тилдин иштиктүү жана илимий стилдери үчүн таптакыр жараксыз.

Бирок «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктү «адабий тил» деген түшүнүктөн жана анын функционалдык стилдеринен айырмалап кароо менен бирге, алардын ортосунда органикалык тыгыз байланыштын бар экендигин эч качан унутпообуз керек. Көркөм адабияттын тилинин негизин жалпы элдик тил, анын ичинде улуттук жазма адабий тил түзөт. Ошол эле учурда улуттук адабий тилдин калыптанышында жана өнүгүшүндө көркөм адабияттын тили өзгөчө зор роль ойнойт.

Диссертациянын экинчи бабы **«Тарыхый доордун колоритин түзүүдө эскирген сөздөрдүн образдык-эстетикалык кызматы»** деп аталат. Ал бап өз ичинен алты параграфка бөлүнөт. Баптын биринчи параграфы эскирген сөздөр жөнүндөгү жалпы маселелерге арналган. Жалпы эле лингвистикалык адабиятта, анын ичинде кыргыз тил илиминде да, «эскирген лексика», «архаизм», «историзм», «хронизм» деген сыяктуу терминдердин колдонулушу жана түшүндүрүлүшү боюнча али толук бирдиктүү пикирлер жок. Окумуштуулардын бир тобу «архаизм» деген терминди жалпы эле «эскирген сөз» же «эскирген лексика» деген менен синоним катары карайт. Лингвистердин экинчи тобу тилдин активдүү лексикасынан биротоло чыккан, же чыгып бараткан сөздөрдүн бардыгын жалпысынан «эскирген лексика» деп атоо менен, алардын эскирүү себебине, азыркы тилдин сөздүк курамы менен болгон карым-катышына жана лингвостилистикалык функциясына карай историзмдерге жана архаизмдерге бөлүштүрүп карашат.

Кийинки кездерде историзм менен архаизмдердин ортосундагы аралык көрүнүш катары айрым коомдук-саясий түшүнүктөрдүн өзгөрүлгөн мазмунуна ылайык келбей эскирип калган сөздөрдү хронизмдер деп атап, өзүнчө бөлүү тууралуу пикирлер пайда болууда.

Кыргыз тил илиминде эскирген сөздөр атайын илимий изилдөөнүн обьектиси катары окумуштуулардын көңүлүн өзүнө бура элек. Бул маселе боюнча жалпы маалымат мектепке жана жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде, окуу

куралдарында гана берилген. Эскирген сөздөр, аларды классификациялоо жана ага байланыштуу терминдер кыргыз тилинин окуу китептеринде, окуу куралдарында ар кайсы авторлор тарабынан ар башкача түшүндүрүлүп, чаржайыт колдонулуп келе жатат. Албетте, аталган тилдик бирдиктин табиятын кеңири планда изилдөө гана мындай баш аламандыктан арылтат.

Ошондуктан эскирген сөздөрдүн көркөм чыгармада аткарган эстетикалык функцияларын аныктай турган лингвостилистикалык багытта гана изилдөө жүргүзбөстөн, эскирген сөздөрдүн жалпы маселелерине токтолуп, «эскирген сөз», «историзм», «архаизм», «хронизм» деген түшүнүктөрдүн жана алардын түрлөрүнүн ортосундагы чектерин бири-биринен так ажыратып албай туруп, алардын эстетикалык кызматы жөнүндө сөз кылуу мүмкүн эмес.

Эскирген лексика деп азыркы тилдин лексикалык деңгээлинде **мезгил жактан борборду түзгөн бейтарап лексикага** карата перифериялык абалдагы, мазмуну жана формасы боюнча эскирген бардык сөздөрдү эсептөө менен, аларды историзм, архаизм жана хронизм деп үч типке бөлүштүрөбүз.

I. Элдин өткөн турмушуна байланыштуу түшүнүктөрдүн жоюлушу менен бирге активдүү сөздүк запастан чыгып, бирок белгилүү тарыхый доордун көрсөткүчү катары али азыркы тилде колдонулган сөздөр **историзмдер** деп аталат.

Историзмдер төмөнкүдөй белгилер менен мүнөздөлөт:

1) Историзмдердин тилдин активдүү сөздүк запасынан чыгышы экстралингвистикалык факторлорго, башкача айтканда, коомдун социалдык, саясий, маданий өнүгүш тарыхына байланышат. Алар элдин өткөндөгү коомдук-саясий, маданий-социалдык турмушуна, согуш иштерине жана башкаларга байланыштуу болгон сөздөрдүн ар кандай лексикалык-семантикалык топторун өз ичине камтыйт.

2) Историзмдер азыркы учурда эскирүүгө дуушар болгон нерселердин, буюмдардын, түшүнүктөрдүн бирден-бир аталышы болуп эсептелет. Ошондуктан ал өзү аталган реалий менен бирге эскирет да, анын азыркы тилде эч кандай синоними, варианты болбойт.

3) Эскирген түшүнүктүн бирден-бир жекече аталышы болгондуктан, өткөн доорду сүрөттөөгө арналган көркөм, тарыхый, илимий чыгармаларда авторлор историзмдерди колдонбой кое албайт жана алардын бардыгында бирдей номинативдик функция аткарат.

4) Историзмдердин азыркы тилде синониминин болбошу жана эскирген түшүнүктү жекече аташы анын көркөм чыгармада доордун колоритин түзүү үчүн автордук баяндоого да, каармандын кебине да бирдей эле тиешелүү болушуна мүмкүндүк берет.

Историзмдерге айланып кеткен тилдик бирдиктерди түзүлүшүнө жана мазмунуна карай өз ара лексикалык историзмдер, семантикалык историзмдер, фразеологиялык историзмдер жана историзм-макалдар деп төрт топко бөлүштүрүү максатка ылайыктуу.

Эскирген түшүнүккө байланыштуу историзмге айланган жекече лексеманы **лексикалык историзм** деп атайбыз: *хан, бек, нөкөр, курсу, соот, зоолу, зындан, жайчы* ж.б.

Эскирген түшүнүк менен бүтүндөй сөз байланышпай, анын айрым гана мааниси эскирүүгө дуушар болсо **семантикалык историзм** болот. Маселен, *жигит* деген сөз «улан, бойго жеткен эркек бала, эр жеткен эркек» жана «эр, тайманбаган, тартынбаган адам, азамат» деген маанилеринде азыркы тилде кеңири колдонулса, анын «манаптын, болуштун жана бийлөөчү таптын кызматын кылып, жандап жүргөн адам, малай» деген мааниси семантикалык историзмге айланган.

Элдин турмушундагы эскирген түшүнүктөрдү туюнткан тилдеги туруктуу сөз айкаштары **фразеологиялык историзмдер** деп аталат. Маселен, *сөөгү меники, эти сеники* (уулун окутуу үчүн молдого берерде айтылуучу сөз*), таман акы (*көбүнчө мал баккандыгы үчүн төлөнүүчү акы), *чөп ооз* (жайлоодон пайдалангандыгы үчүн алынган акы), *акыр заман* (диний түшүнүк боюнча дүйнөдө жашоо-тиричилиги токтолуу мезгили) деген сыяктуу сөз тизмектери элдин өткөндөгү жашоо-тиричилигине, ишенимдерине байланыштуу болгондуктан, азыркы тилдин активдүү сөздүк курамында сейрек учурайт.

Элдин коомдук-саясий турмушундагы, жашоо-тиричилигиндеги, дүйнөнү таанып-билүүсүндөгү эскиче түшүнүктөр менен байланышкан макалдарды **историзм-макалдар** деп атайбыз. *«Кембагалды сыйласаң, чокою менен төргө өтөт», «Тоок куш эмес, катын киши эмес», «Молдо киши - катын киши, катын киши - жарым киши», «Кул кутурса,кудукка кайырмак салат»* деген сыяктуу макалдар азыркы түшүнүккө карама-каршы келет.

II. Элдин турмушундагы түшүнүктөрдүн, нерселердин эскириши менен бирге эскирбестен, түшүнүк ошол бойдон калып, аны туюнткан сөз же маани гана ордун башка сөзгө бошотуп берүү менен, тилдин активдүү сөздүк курамынан биротоло чыгып, элдин

күндөлүк кебинде такыр унутулуп калган сөздөр жана маанилер **архаизмдер** деп аталат.

Архаизмди мүнөздөөчү белгилер төмөнкүлөр:

1) Архаизмдердин эскириши көбүнчө интралингвистикалык факторлорго байланыштуу, б.а. тилден тигил же бул сөздүн чыгып калышы ал туюнткан кандайдыр бир түшүнүктүн эскириши менен шартталбастан,синоним, полисемия, варианттуулук сыяктуу тилдик көрүнүштөр менен байланышат.Маселен, кийинки эле жылдары *окуучу* деген сөздүн «мектепте окуган бала» жана «китеп, газеталарды окуй турган адам» деген маанилерин бири-биринен так айырмалоо үчүн кийинки маанисинде *окурман* деген уңгулаш сөз колдонула баштады. Натыйжада *окуучу* деген сөздүн экинчи мааниси эскирүүгө учурап, кош маанилүү сөздөн жеке маанилүү сөзгө өттү.

2) Архаизмдер азыркы учурдагы жашап жаткан көрүнүштөрдүн эскиче же мурдагы аталышы болгондуктан, анын азыркы тилде сөзсүз синоними же варианты болот. Ал өзү атаган чындыкты түшүндүрүүчү азыркы тилдеги сөз менен стилистикалык-семантикалык катнашты түзөт. Демек, мындан айтылуучу ойго жараша синонимдик катнашта турган архаизм менен азыркы тилдеги сөздүн ылайыктуусун тандап алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

3) Архаизмдердин азыркы тилде синоними бар болгондуктан, тарыхый темага арналган көркөм чыгармаларда аларды азыркы сөздөр менен алмаштырууга толук мүмкүн. Бирок жазуучулар көп учурда чыгармадагы тарыхый боекту күчөтүш үчүн, кадыресе номинативдик функцияда эмес, стилистикалык максатта архаизмдерди пайдаланышат.

4) Архаизмдер историзмдер сыяктуу тарыхый колоритти түзүүнүн гана каражаты болбостон, каармандарды кептик жактан мүнөздөөнүн жана айтылган сөзгө экспрессивдүү-эмоционалдуу түс берүүнүн да каражаты болуп кызмат аткарат. Алар автордук кепте окуя кейипкердин көз карашында бааланып жаткан учурда колдонулат.

Историзмдер тилдин лексикалык жана фразеологиялык деңгээлине гана тиешелүү көрүнүш болсо, «архаизм» деген термин менен тилдин фонетикалык жана грамматикалык системасындагы эскирген көрүнүштөр, б.а. тилдин тарыхый өнүгүшүндө колдонуудан чыгып калган айрым тыбыштык жана грамматикалык каражаттар да аталат.

Архаизмдерди эскирүү даражасына жана азыркы тилде колдонулуп жүргөн синонимдери же варианттары менен болгон катышына жараша нагыз лексикалык, семантикалык, лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык архаизмдер деп өз ара топторго бөлүштүрөбүз.

Ордун башка сөзгө бошотуп берүү менен, бүтүндөй колдонуудан чыгып калган сөздөр **нагыз лексикалык архаизмдер** деп аталат: *абырак* (сылыктык, жөн билгилик), *бозгун* (эмиграция), *бозгунчу* (эмигрант), *имла* (орфография), *парман* (буйрук), *коолу* (токтом). Нагыз лексикалык архаизмге жеке лексемадан турган жөнөкөй сөз түрүндөгү жана эки уңгудан турган кошмок сөз түрүндөгү архаизмдер да кирет: *жай байлык* (жеке менчик), *жер майы* (нефть), *түп киндик* (борбор) ж.б.

Колдонуудан бүтүндөй сөз чыкпастан, анын айрым мааниси гана архаизмге айланып, калган же жаңыдан ээ болгон маанилери менен тилде жашоосун уланта берсе, мында **семантикалык архаизм** келип чыгат. Маселен, бүгүнкү күндө тилибизде кеңири колдонулган бир кыйла сөздөрдүн жыйырманчы кылымдын 20-30-жылдарында башка да маанилерде колдонулгандыгын жана ал маанилердин азыр эскирип калгандыгын ошол кездерде чыккан газета-журналдардан, чыгармалардан алынган мисалдардан көрө алабыз. «Эркин-Тоодо» *мал* (товар), *топурак* (территория), *эсеп* (отчет), *тил* (басма орган) маанисинде да колдонулган.

Жаңы тыбыштык формага ээ болуу менен, мурунку кебетесинде эскирүүгө дуушар болгон сөздөр **лексика-фонетикалык архаизмдер** деп аталат. Азыркы кездеги жазылышынан жана айтылышынан айырмаланган *кезит, кемесия, кемунус, кемсомол, кемитет, кеперетип* деген сөздөр «Эркин-Тоодо» ушул формасында жазыла турган. Азыр бул сөздөр адабий тилде лексика-фонетикалык архаизмге айланып, интеллигенттер, жаштар тарабынан бул сөздөр орус тилинин нормасында өздөштүрүлүшүнүн натыйжасында жазма жана оозеки кепте *комиссия, газета, комсомол, коммунист, комитет, кооператив* түрүндө колдонулат.

Азыркы кезде колдонулган сөз менен уңгулаш болуп, андан сөз жасоочу мүчөсүнөн гана айырмаланган архаизмдер **лексика-морфологиялык архаизмдер** деп аталат. Маселен, азыркы адабий тилибиздеги *жумушчу, уюм, башчы* деген сөздөрдүн ордуна мурда ушул эле сөздөргө уңгулаш, бирок мүчөсү боюнча айырмаланган *жумушкер, уюк, баштык* деген сөздөр колдонулуп келгендигин

«Эркин-Тоонун» жана ошол кезде чыккан көркөм чыгармалардын материалдары далилдейт

III. Азыркы тилде жашап жаткан түшүнүктүн өзгөрүлгөн мазмунуна ылайык келбей калып, эскирүүгө дуушар болгон сөздөр **хронизмдер** деп аталат.

Историзмдерден хронизмдердин айырмасы: ал туюнткан түшүнүк жоюлуп кетпейт, бирок анын мазмуну өзгөрүлөт же мазмунунун көлөмү кеңейет Ошондуктан анын эскиче аталышы түшүнүктүн жаңы көлөмүнө жана мазмунуна туура келбей калат да, башка ат менен алмашат. Мисалга Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын аталышынын кандай өзгөрүүлөргө учурап келгендигин көрсөтсөк болот.

Эскирген сөздүн бул түрү мазмуну өзгөрүлгөн түшүнүктүн жаңы аталышы менен синоним боло албашы боюнча архаизмдерден да айырмаланат. Маселен, РСДРП, РКП(б),ВКП(б), КПСС өз ара бири-бирине синоним эмес.

Хронизмдер тар чөйрөгө тарайт жана историзмдерге, архаизмдерге караганда аз санда болот.

Кийинки параграф диссертациялык иштин борбордук проблемаларынан болгон көркөм адабияттын тилин стилдештирүү маселесине арналат. Мында стилдештирүүнүн максаты, стилдештирүү менен колориттин ортосундагы өз ара мамиле, стилдештирүүнүн ыкмалары жана принциптери, түрлөрү жана каражаттары деген сыяктуу маселелер камтылат.

Көркөм адабияттагы «тилди стилдештирүү» деген түшүнүктү жазуучунун атайын максат менен бүтүндөй бир чыгармада же анын айрым бөлүктөрүндө, баштан-аяк бүт баяндоодо же жалаң гана катышуучу каармандардын кебинде кандайдыр бир доордун, улуттун, жергиликтүү калктын тилинин өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле жеке жазуучунун, адабий агымдын, жанрдын стилдик өзгөчөлүгүн элестетип берүү үчүн болгон иш аракети катары түшүнсө болот.

Көркөм чыгарманын колорити же анын мүнөздүү өзгөчөлүгү автор пайдаланган көркөм сүрөттөө каражаттарынын бардыгынын жыйындысынан түзүлөт. Колоритти берүүнүн негизги каражаты болуп чыгарманын тилин стилдештирүү эсептелет. Демек, реалисттик колоритти берүү тилди стилдештирүүнүн натыйжасы, максаты болот. Бирок колорит экстралингвистикалык каражат менен, б.а., сүрөттөлүп жаткан окуянын мазмуну аркылуу да берилиши мүмкүн.

«Колорит» деген түшүнүк «стилдештирүү» деген түшүнүккө жакын. Бирок «стилдештирүү» деген түшүнүктүн мааниси «колорит» деген түшүнүккө караганда кененирээк. Анткени көркөм адабиятта белгилүү бир өткөн доордогу, кайсы бир өлкөдөгү, территориядагы элдин тилин, социалдык же профессионалдык катмарлардын тилинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн гана стилдештирбестен, жеке жазуучунун стилин, адабий агымдын жана жанрдын тилин да стилдештирүүгө болот. Мына ушул жагынан алып караганда аталган түшүнүктөр өз ара айырмаланышат.

Көркөм чыгармада реалисттик колоритти түзүү үчүн жалпы эле адабият тарыхында тилди стилдештирүүнүн төмөнкүдөй түрлөрү кездешет:

1. Тилди тарыхый стилдештирүү;
2. Тилди улуттук стилдештирүү;
3. Тилди локалдык стилдештирүү;
4. Тилди социалдык стилдештирүү;
5. Тилди профессионалдык стилдештирүү;
6. Адабий үлгүнүн тилин стилдештирүү.

Стилдештирүүнүн акыркы түрүн өз кезегинде дагы төмөнкүдөй майда түрлөргө бөлүүгө болот:

а) жеке жазуучунун тилин стилдештирүү;
б) адабий агымдын тилин стилдештирүү;
в) белгилүү бир жанрдын тилин стилдештирүү.

1. Стилдештирүүнүн түрлөрүнүн ичинен жазуучулардын чыгармачылык практикасында тилди **тарыхый стилдештирүү** көбүрөөк колдонулат. Анын үстүнө тарыхый стилдештирүү менен стилизациянын башка түрлөрү көп учурларда кабатташып кездешет, б.а. тарыхый доордун колоритин түзүү үчүн жалпы эле эскинин элесин берген стилистикалык каражаттардан тышкары, башка өлкөнүн, башка элдин улуттук белгисин, жергиликтүү калктын жашоо-тиричилигин, ар кандай социалдык катмарлардын рухий дүйнөсүн, профессионалдык топтордун турмуш шарттарын элестеткен ар түрдүү каражаттар да кызмат кыла тургандыгын көрүүгө болот. Тарыхый атмосфераны сездирүү үчүн ошол доорго тиешелүү болгон белгилүү адабий жанрды имитациялоо (тууроо) да чоң мааниге ээ.

Тарыхый жанрдагы көркөм чыгарманы жаратууда, анын сүрөттөлгөн доорго ылайыктуу тилин түзүүдө жазуучулар эки түрдүү кыйынчылыкка дуушар болушат. Атап айтканда, өздөрүнүн чыгармаларын бүгүнкү күндүн окурмандарына арнап жазган

жазуучулар тарыхый каармандарды азыркы окурмандардын тилинде сүйлөтсө, тарыхый көркөм чындыкты бурмалаган болор эле. Ал эми, качанкы бир өткөн доордун тилдик өзгөчөлүгүн майда-баратына чейин рестоврациялап, калыбына келтирсе, ал чыгарма бүгүнкү күндүн окурмандарына түшүнүксүз, толук жеткиликсиз болуп калат. Ошондуктан мындай темада чыгарма жараткан жазуучу иштин эки жагына тең көңүл буруусу зарыл, тактап айтканда, чыгармада сүрөттөлүп жаткан доордун тилдик өзгөчөлүгүнө мүнөздүү болгон лексикалык, грамматикалык каражаттарды кылдаттык менен тандап алып, аны азыркы тилге ыгы менен сиңирүү керек. Ошону менен бирге өткөн доордун тилдик өзгөчөлүгүн каармандардын кебиңе гана киргизүү автордук баяндоо менен кейипкердин кебинин ортосунда кескин конрасты түзүп, чыгарманын бүтүндүгүнө залалын тийгизет. Ошол үчүн доордун өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү элементтер стилизациялык каражаттар белгилүү өлчөмдө автордук баяндоодо да орун алышы - закондуу көрунуш. Бул чыгарманын бир бутундугун камсыз кылат.

Тилди тарыхый стилдештирүүнүн каражаты болуп, биринчи кезекте, эскирген лексика - историзмдердин жана лексикалык архаизмдердин ар кандай типтери эсептелет. Ошондой эле тарыхый стилдештирүүнүн лексикалык каражаттарынын катарына морфологиялык архаизмдерди, эскирген кайрылуу, саламдашуу формулаларын, башка тилдерден кирген лексиканы да кошууга болот. Тарыхый көркөм чыгарманын автору көркөм текстке тарыхый документтерден, эски ырлардан, курандын сүрөөлөрүнөн үзүндүүлөр, айрым фразалар, афоризмдер киргизүү аркылуу да тилди тарыхый стилдештирүүсү ыктымал.

2. Тарыхый темага арналып жазылган көркөм чыгармада жалаң эле өткөн доордун колорити гана берилбестен, сюжеттик кырдаалга жараша башка өлкөнүн, башка элдин турмушу да сүрөттөлүшү ыктымал. Мындай учурда ошол өлкөнүн, ошол элдин жашоо-тиричилигин, экономикалык-саясий абалын, үрп-адатын, диндик ишенимин, тилдик өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү көркөм сүрөттөөнүн каражаттары талап кылынат, б.а тилди улуттук стилдештирүү зарылчылыгы келип чыгат. Тилди улуттук стилдештирүү сүрөттөлүп жаткан элдин тилинин айрым мүнөздүү элементтерин көркөм чыгарманын боюна сиңирүү аркылуу жүзөгө ашырылат. Жазуучулар тилди улуттук стилдештирүү үчүн негизинен лексика-фразеологиялык каражаттарды пайдаланышат. Автордук баяндоого

же каармандардын кебине сүрөттөлүп жаткан элдин тилине тиешелүү айрым сөздөр, сөз түрмөктөрү, фразалар киргизилет.

Тилди улуттук стилдештирүүдө фразеологиялык түрмөктөр, афоризмдер, макал-ылакаптар да зор мааниге ээ болот. Текстке орундуу киргизилген макал-ылакаптар элдик акылмандыктын, элдик салттын көрсөткүчү катары улуттук колоритти берүүдө ролу чоң. Тилдин улуттук өзгөчөлүгү бүтүндөй бир фразалар, кептин үзүндүлөрү аркылуу да берилиши мүмкүн.

3. Көркөм адабиятта жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүү тилди **локалдык стилдештирүү** аркылуу жүзөгө ашат. Локалдык стилдештирүүнүн каражаттары болгон диалектизмдер, территориялык дублеттер көбүнчө каармандардын кебинде, айрым учурларда автордук баяндоодо да колдонулуу менен, жалаң гана жергиликтүү өзгөчөлүктү чагылдырбастан, тарыхый колоритти түзүү үчүн да пайдаланылат.

4. Тилди **социалдык стилдештирүү** да көркөм чыгармаларда коомдогу социалдык катмарлардын кулк-мүнөзүн, рухий дүйнөсүн ачып берүү үчүн стилистикалык каражат катары колдонулуу менен бирге, локалдык стилдештирүү сыңары эле тарыхый доордун элесин берүү үчүн кызмат кылат. Социалдык стилдештирүүнүн каражаттары-жаргонизмдер, арготизмдер, варваризмдер, чет тилдик сөздөр социалдык топтордун тилдик өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү касиетке ээ болуу менен, бардык учурда дээрлик каармандардын кебинде колдонулат. Автордук баяндоодо окуя кейипкердин атынан сүрөттөлгөн учурунда гана пайдаланылышы мүмкүн.

5. Тилди стилдештирүүнүн локалдык жана социалдык типтерине жакын дагы бир түрү - **профессионалдык стилдештирүү**. Мында чыгарманын каарманын кесиби боюнча сүрөттөп көрсөтүү максаты коюлат да, терминологиялык мүнөздөгү сөздөрдү, профессионалдык жаргонизмдерди айрым каармандардын кебине же чыгарма айтып берүү формасында жазылган болсо, автордук баяндоого да киргизүү аркылуу кадыресе узуалдык ык менен да, ошондой эле кайсы бир функционалдык стилди, маселен, илимий, официалдуу-документтик, публицистикалык стилдерди имитациялоо аркылуу да жүзөгө ашат.

Кыргыз жазма адабиятынын практикасында стилдештирүүнүн жогоруда аталган түрлөрүнөн тарыхый доордун тилин жана улуттук тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн стилдештирүү бир топ кеңири орун алган. Анын калган түрлөрү (улуттук, социалдык,

профессионалдык стилизациялар) жогоркуларды толуктоо катарында кызмат кылат.

Ал эми Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романында стилдештирүүнүн аталган бардык түрлөрү, ыктары жана каражаттары өткөн тарыхый доордун реалдуу колоритин түзүүгө багындырылаган. Доордун колоритин түзүп, реалдуу элесин тартуу үчүн өтө кызык, ар түркүн жана ачык-айкын материалды лексика берет.

Баптын үчүнчү параграфы «Историзмдер - тарыхый доордун көрсөткүчү» деп аталат.

Белгилүү доордун материалдык көрсөткүчү, мүнөздөөчү белгиси катары историзмдер каармандардын кебинде да, автордук баяндоодо да кеңири колдонулат. «Сынган кылыч» романындагы историзмдер чыгармасын мазмунуна, анда сүрөттөлгөн окуяларга жараша тематикалык жактан бай жана ар түркүн, алардын аткарган стилистикалык кызматтары да бирдей эмес.

Романда тилди тарыхый стилдештирүүнүн каражаттары катары историзмдердин ар кандай типтери - лексикалык, семантикалык, фразеологиялык историзмдер жана историзм-макалдар кеңири пайдаланылган.

1. **Лексикалык историзмдер**. «Сынган кылычта» колдонулган историзмердин ичинен турмуштун ар кыл жактары менен тике байланыштуу жана тематикалык жактан өтө ар түрдүү тиби болуп лексикалык историзмдер эсептелет. Аларды төмөнкүдөй бир нече тематикалык топторго бөлүштүрөбүз.

1) **Коомдук-саясий турмушка байланыштуу историзмдер.** Жазуучу Кокон хандыгынын коомдук-саясий түзүлүшүнүн маңызын ачып, окурмандын көз алдына элестүү кылып жеткирүү үчүн коомдун социалдык жана экономикалык турмушу менен байланыштуу болгон историзм сөздөрдү кеңири колдонот. Романда мамлекеттин бийлик ээсин, башкаруучусун атаган *өкүмдөр, хан, падыша (падиша, падишах, паша)* деген сөздөр жыш учурайт. Романда бул сөздөр семантикалык жактан бирдей мааниде эмес. Булардын ортосунда стилистикалык айырмачылыктар да бар. *Өкүмдар* жеке Кокон мамлекетинин бийлик ээси эмес, жалпы эле мамлекет башчысы катары кеңири мааниде колдонулган. Бул сөз автордук баяндоодо да, кейипкерлердин кебинде да бирдей колдонулат. *Хан* - Кокон мамлекетин башкаруучу монархтын официалдуу аты. *Падыша (падиша)* деген историзм Кокон ханына кайрылууда гана кейипкерлердин кебинде учурап, автордук

баяндоодо Россия мамлекетинин падышасы маанисинде берилет. Бул историзмдин *падишах* түрүндөгү варианты бардык мамлекеттердин өкүмдарлары жөнүндөгү баяндоолордо же аларга кайрылууларда көтөрүңкү-салтанаттуу тон берүү үчүн колдонулган. *Паша* сөзү каармандардын кебинде *падыша* деген сөздүн түштүк диалектилик варианты катары колдонулат да, орус падышасы маанисинде *Ак паша* түрүндө учурайт. Романда *паша* мындан башка да маанилерде колдонулат. Түркстандын генерал-губернатору жергиликтүү элдин тилинде *жарымпаша* аталган.

Жергиликтүү калк оозеки кепте мамлекеттин бийлик ээсин гана эмес, орус генералдарын да *паша* аташкан. Маселен, романда каармандардын кебинде генерал Черняев *"Чырнай паша"*, генерал Скобелев "*Искөбүл паша*", генерал Головачев *"Галавачы паша"*, генерал Вейнберг "*Вей паша*" деп берилген. Кыргыз тилинин котормо жана түшүндүрмө сөздүктөрүнүн эч биринде *паша* деген сөздүн бул мааниси катталган эмес. Романда биринчи жолу ушундай мааниде колдонулган. Бул жерде орус генералдарынын "*паша*" аталышы гана эмес, алардын фамилияларынын бузулуп айтылышы да жергиликтүү улуттук стилизациялоо каражаты катары кызмат кылат. Мындай стилизациялык каражат автор дүйнөгө персонаждын көзү менен карап, ошол аркылуу каармандын ой толгоосун, сезимин, кайгысын, кубанычын, маанайын берген учурда автордук контекстте да учурайт. Мисалы: "Исхакты жолмо-жол ой басты. Коконго кирип ордого отуруп алса кандай болот эле? Күч кана буга? Кудаяр бир жагынан, анын күчүгү Насирдин бир жагынан коргон тегеренип шимшиген көркоо карышкыр сыяктуу түн жамынып жортуп жүрүшөт. Кокондун жаман дубалы *Искөбүл пашанын* замбирегине туруштук кыла алабы? Анан эмне деп Кокон барышыбыз керек? -Жүрөгү солк этип, Исхак аттын тизгинин жыйды". Кадыресе автордук баяндоодо булар эч өзгөрүүсүз эле колдонулган. Романда Кокон хандыгы менен кандайдыр бир карым-катышта, алакада болгон чет өлкөлөрдүн, мамлекеттердин өкүмдарларынын наамын, титулдарын атаган историзмдер да стилизациялык каражат катары учурайт. Маселен, XIY кылымдын орто ченинде Орто Азияда кубаттуу мамлекетти түзгөн, Чыңгызхан тукумунан чыккан Азияны багындыруучу Темирлан (Аксак Темир), *«амир»* аталган жана анын мурасчылары да *«амир», «шах», «султан»* деген титулдарга ээ болушкан. Ошондой эле, *амир, амиран* деп Бухара эмиратынын өкүмдары, Афганистандын башкаруучусу да аталат. Сөз арасында х*орезмшах* жөнүндө да кеп

болот. Каратегиндин бийлөөчүсү *«шаа»* аталган.Байыркы кыргыздар жөнүндө өткөн өтүмүш айтылып, анда алар өздөрүнүн башчысын *«ажо»* деп атагандыгы жөнүндө автор эскертет.

Россия империясынын монархы *падыша, ак падыша* деген кыргызча аталыштары менен катар *император* деген эң жогорку наамга, титулга ээ болгон.

Ар өлкөнүн бийлөөчүлөрүнүн, монархтарынын ар башкача аталыштары, наамдары, титулдары жалаң гана доорду мүнөздөөчү касиетке ээ болбостон, ар элдин, ар өлкөнүн өзгөчөлүгүн белгилеген тилди улуттук стилдештирүү каражаты катары да кызмат кылган

Романда Кокон ханынын ставкасына тиешелүү *ордо, так(такты), тажы (таажы), сарай* деген историзмдер колдонулат. Кокон хандары ордодо өз тегерегине ар кандай даражадагы, титулдагы жанжөкөрлөрдү, ордо кызматкерлерин топтогон. Булардын ичинен ордодогу эң улуу даража хан жаш мезгилде өлкөгө башчы, регент - *аталык* эсептелет. Хан сарайындагы эң жогорку даражаны билгизген историзм катары бул сөз романда биринчи колдонулган. Аталык ордодогу гана эмес, аскер ишинде да эң жогорку даража, колбашчы, башкы камандачы болгон. Ошондуктан романда Алымкул, Мусулманкул, Нүзүп аталыктар *аскербашы, колбашчы, миңбашы* деп да аталышат.Мындан башка хан сарайындагы ордонун даражалуу адамдарынын тобуна *увазир, парваначы, абтабачы, ынак, наиб, казынабашы, эшик ага* жана башкалар да кирет.

Романда жогоруда аталгандардан башка Кокон хандыгынын социалдык–экономикалык түзүлүшүн мүнөздөөчү дагы көптөгөн историзм сөздөр колдонулат жана булар диссертация да көркөм сүрөттөөнүн каражаты катары семантикалык–стилистикалык жактан кеңири талдоого алынат.

«Сынган кылыч» романында Кокон хандыгынын мезгилиндеги социалдык жана экономикалык мамилелерге байланыштуу «доордун нагыз сөздөрү» эскирген лексиканын башка тематикалык топторуна караганда сан жагынан алда канча артыкчылык кылат. Коомдун структурасы ошол коомдук түзүлүшкө тиешелүү реалдуу социалдык топтор, катмарлар сүрөттөлүп жаткан мезгилге таандык тилдеги аталыштары аркылуу ачылып берилет. Кокон хандыгынын коомдук структурасына кирген социалдык топтор романда жалпы жонунан эле берилбестен, алар өз ичинен майдаланып, конкреттештирилип, ар кайсыларынын жекече коомдук орундары кеңири сүрөттөлгөн. Ошондуктан романдын сөздүк курамында коомдун ар кандай

топторун жана алардын өкүлдөрүн атаган эскирген сөздөр көп колдонулат.

А.Н.Толстой: «Тарыхый каармандар алардын доору жана ошол доордун окуялары талап кылгандай ойлошу жана сүйлөшү керек. Эгер Степан Разин адепки накопление тууралуу сөз кыла турган болсо, окурман андай китепти столдун алдын көздөй ыргытып жиберер эле жана анысы туура болмок, бирок алгачкы накопление жөнүндө, айталык, автордун билүүсү жана унутпоосу жана тигил же бул тарыхый окуяны ошол көз караш менен кароосу керек», - деп көрсөткөн (Толстой А.Н. Полное собрание сочинений. Том 13.- М.: ГИХЛ, 1949. С.593.). Тарыхый романдын чоң устатынын бул пикири толук бойдон Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романына да тиешелүү. Бул романдан азыркы тилибиз үчүн кадыресе болгон социалдык жана экономикалык түшүнүктү атаган сөздөрдү кезиктире албайбыз. Романда сүрөттөлүп жаткан доордун коомдук жана экономикалык өзгөчөлүктөрү мааниси жактан ушул түшүнүктөр менен байланыштуу болгон тарыхый сөздөрдүн кеңири колдонулуш зарылчылыгын туудурган. Бул категориядагы сөздөрдү колдонуунун өзүнчө өзгөчөлүгү бар. Коомдун социалдык жана экономикалык жактары менен байланыштуу сөздөрдү сүрөттөлүп жаткан мезгилге ылайыктуу маанисинде гана колдонууга болот. Ансыз тарыхый чындык бурмаланып калышы ыктымал.

Романдын тилине социалдык жана экономикалык терминдердин бир кыйла көп санда киргизилиши – Т.Касымбековдун сүрөттөлүп жаткан коомдун структурасынын тарыхый жактан так болушун сактоого кылган аракетинин натыйжасы. Жазуучу Т.Касымбеков өзүнүн тарыхый романына Кокон хандыгынын мезгилиндеги коомдук-саясий турмушка тиешелүү историзм сөздөрдү мынча өлчөмдө киргизгени менен, өткөн доорго тиешелүү сөздөрдү майда-чүйдөсүнө чейин терип-тепчип жыйнап, чыгарманын тилинин түшүнүктүүлүгүнө залал келтирген эмес. Автор тарабынан кылдаттык менен тандалып алынган лексиканын бул тобу чыгармада сүрөттөлгөн коомдун мамлекеттик-административдик түзүлүшүндөгү жана кызмат адамдарынын, мекемелердин, иштеген ишиндеги өтө маанилүү белгилерди, мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү чагылдырып көрсөтүү үчүн колдонулган. Ал эми бул болсо тарыхый романда мезгилдин колоритин түзүүдө зарыл каражат болуп саналат. Анын үстүнө, мындай сөздөр чыгарманын бүт тулкусуна баштан-аяк себеленип чачырап, органикалык түрдө сиңирилген.

2) Согуш ишине байланыштуу историзмдер. «Сынган кылыч» романында уруш көрүнүштөрүн сүрөттөөгө көп орун берилген. Кокон тагы үчүн болгон кармашууларды, ордо менен элеттин ортосундагы кагышууларды, көтөрүлүшчүлөр менен хан аскерлеринин ортосундагы кандуу кыргындарды, орустун аскердик бөлүктөрү менен жергиликтүү аскерлердин ортосундагы согуштук аракеттерди реалдуу сүрөттөп көрсөтүш үчүн автор чыгармада эскирген лексиканын бул катмарына да көп ирет кайрылган.

а) Кокон армиясындагы аскердик даражаларды, чиндерди жана кызматтарды атаган историзм сөздөр: *миң башы, сардар, саркер, пансат, жүз башы, элүү башы, он башы, туу башы, баатыр башы, жигит башы, караул башы, корбашы, ясаулбашы* ж.б.

Эски орус армиясынын командалык составын атаган историзмдер: *генерал-адъютант, штабс-капитан, унтер-офицер, сотник* ж.б. Тарыхый романда бул историзмдердин колдонулушу Кокон аскерлери менен орус армиясынын түзүлүшүндөгү айырмачылыкты айгинелеп, тарыхый чындыкты элестетүү үчүн кызмат кылат.

б) Аскердик бирикмелерди, бөлүктөрдү жана аскерлердин түрлөрүн атаган историзм сөздөр: *кол, кошун, сыпай, сарбаз, каракелтек, нөкөр, удайчы, дөлөнгүт, кайгуул, кайгуулчу, жесек* ж.б.

Т.Касымбеков орус аскер бөлүктөрүнүн аттары катары *козак, орус козак отряды, козак-орус отряды, козак жүздөрү, козак полку, каратель, каратель отряд, каратель аскер* деген сөздөрдү жана сөз айкаштарын пайдаланган. Диссертацияда Москва мамлекетинин чет жакаларына көчүп барып жайланышкан эркин согуштук-дыйкандык уюмдун мүчөсүн жана ошол казактардын тукумдарын, алардан түзүлгөн согуштук бөлүктүн жоокерлерин атаган *казак* деген сөздүн *козак* деген фонетикалык формада алынгандыгы, кыргызчалап *жазалоочу, жазалоочу отряд, жазалоочу аскер* деп алууга ылайыктуу сөздөрдүн орусча *каратель, каратель отряд, каратель аскер* түрүндө берилгендиги романда орунсуз колдонулган көрүнүш катары талкууга алынат.

в) Жоо жарактарын, курал-жабдыктарды, согуштук кийимдерди, коргонүү жана кол салүү каражаттарын, ыктарын атаган историзмдерден *кылыч, найза* деген сөздөр көп колдонулат. Бирок бул сөздөр жеке алганда Кокон хандыгынын мезгилин мүнөздөчү мааниге ээ боло албайт. Ал сөздөр качан гана *ийри кылыч, чолок кылыч, кандуу кылыч, наркескен кылыч, тыктуу*

кылыч, дамашки кылыч, куу найза сыяктуу атрибуттар менен бирге айтылган сөз айкаштарында жөнөкөй гана куралдын түрлөрүн атаган номинативдик мааниге ээ болбостон, сүрөттөлүп жаткан доордун колоритин түзүү үчүн элестетүү сөз каражатына айланат. Романдын башталышында эле *ийри кылыч* Кокон аскерлеринин символикалык образы катары көрүнөт. Муну 1865-жылкы Ташкент алдында генерал Черняевдин отряды менен Алымкул аталыктын кошунунун беттешкен учурун сүрөттөгөн эпизоддон ачык байкоого болот. «Кокондуктар мынчалык камдуу келерин генерал күтпөгөн эле. Бирок... жеңишинин тагдырына санаркоо болбоду... Бу *ийри кылыччандарды* биринчи жолу көрүп отурабы? Бат атар мылтык менен толук куралданган бир жарым миң солдаты, бул жер түгүл Европага жүрүш кылууга жарай турган мыкты артиллериясы бар. Эмнеден кооп санамакчы?...». Ал эми *чолок кылыч* жалпы эле Кокон аскерлеринин курал-жабдыктарынын, орус армиясынын согуш куралдарына салыштырганда, эч нерсеге арзыбай тургандыгын Бекназар баатырдын хан элчисине карай айткан сөзүнөн байкоого болот: «...мына, тууган, амирин тутар замат ордо бизди Чырнай пашаага аттандырат турбайбы. Куп, аттаналы. Ордо Чырнай пашаныкындай түз, алыска атар, бат атар мылтык берсин! Замбирек берсин! *Чолок кылыч* жарабайт. Бул эми түн каткан урууларга курал боло алат, болсо! Уктуңузбу, мылтык берсин! Замбирек берсин!».

Ошентип, романда *кылыч* жеке эле жоо-жарагынын аты эмес, Кокон хандыгынын символикалык образы катары да колдонулат. Ал кылыч бирде эзилген эмгекчи эл үчүн кандуу да, каардуу да, зордук-зомбулуктун, ырайымсыз кан төгүүнүн куралы болсо, бирде ал Россия сыяктуу өзүнөн күчтүү мамлекеттин алдында алсыз да, чолок да. Ошондуктан автор элдин эркиндик үчүн болгон көтөрүлүшү басылып, Кокон хандыгы жоюлуу менен, анын Россиянын карамагына кириши «мүдөөсү элдин мүдөөсүнө төп келбей, элдин колдоосунан такыр ажырап, эски ордо биротоло жыгылды, анын *кандуу кылычы сынды...*» - деп жыйынтык чыгарат. Демек, коншулаш өзбек, тажик, казак элдери сыяктуу эле кыргыз элинин турмушунда да өтө азаптуу мезгилдердин бири болгон Кокон хандыгынын кыйрашы менен түштүк кыргыздардын өз тагдырын орус элинин тагдыры менен бирге кошкон зор тарыхый окуяны сүрөттөгөн романдын «Сынган кылыч» аталышы символикалуу да, образдуу да, элестүү да.

В.В.Виноградов көркөм кептин маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири катары «бир сөздүн же бир синтаксистик бирдиктин ичине камтылган образ айрым учурда, адабий чыгарманын көркөм синтези же жалпыланган символу катары чыгуу менен, анын бүтүндөй композициясын аныктап калат», -деп көрсөтөт (Виноградов В.В. О теории художественной речи.- М.: Высшая школа, 1971.-С. 53.).

Романда кылыч жалаң эле эзүүнүн, зордук-зомбулуктун куралы катары эмес, элдин калканчы, ар-намыстын, баатырлыктын куралы катары да сүрөттөлөт. *Наркескен кылыч* элдик баатыр Бекназардын колунда эрк талашкан элдин жек көргөн душманына шилтенген чыныгы айбаттуу куралы болуп көрүнөт.

Диссертацияда андан ары *тыктуу кылыч, дамашки кылыч* деген жоо жарактарынын символикалык образдары алардын этимологиясы менен байланышта талданат. Мындан башка *кара мылтык, куу найза, каскак, шылк этме, чоюн баш, чокмор, үч ача* сыяктуу жоо жарактарын атаган историзмдердин стилистикалык кызматы аныкталат.

3) **Динге байланыштуу историзмдер.** «Сынган кылыч» романында тарыхый стилдештирүүнүн каражаты катары диндик лексика да кызмат кылат. Чыгармада сүрөттөлүп жаткан мезгилде Кыргызстандын Кокон хандыгынын карамагына кириши менен кыргыздар арасында ислам дининин таралышы күч алат. Себеби ислам дини хандын амириндеги букараны кыңк эттирбей баш ийдирип кармап туруунун кубаттуу куралы болуп эсептелген. Ошондуктан романда бүгүнкү күндөгү окурмандарга түшүнүктүү *дин, кудай, пайгамбар, куран, шарият, мечит, намаз, молдо, сопу* сыяктуу көп сандаган диндик лексика менен катар окурмандардын кеңири массасына анчалык түшүнүктүү болбогон ислам динине тиешелүү *Шайх-уль-Ислам, Калам-и-Шариф, риваят, сежде, улама, гази* деген жана мусулман дининен башка диндерге байланыштуу түшүнүктөрдү атаган *испарас,_буддапарас, буткана, буркан, чүрчүт* деген сыяктуу историзм сөздөр колдонулган. Бирок X1X кылымда кыргыздардын диндик ишеними ислам менен эле чектелген эмес. Кыргыз калкынын басымдуу көпчүлүгү мусулманчылыкка өтө ынта коюшпаган, кыргыздар арасында диндик фанатизм жок болгон. Исламдын догмаларын аз билишкен, диндик ырым-жырымдарды бардыгы эле кунт коюп аткарышкан эмес. Исламды кыргыздар үстүртөн гана өздөштүргөндүктөн, аларда байыркы диндик ишенимдердин калдыктары да көп сакталган, алардын ичинде ата-бабанын арбагына, *теңирге* сыйынуу сыяктуу шаманизмдин,

будпарастыктын элементтери чоң орун ээлеген. Ошондуктан романда элеттик кыргыздар алланын атын аттап, кудайга тобо келтирүү менен бирге эле, «...о, *көкө теңир*, атасынын топурагы муздасачы...кемпирдин арык эки ийни солкулдап ыйлады. -О, *көкө теңир*, көңүлүм түтпөй атасынын башына куран окуп келейин деп бейитине кетсем, о, *көкө теңир*, каралуу келинге ээ кылбай алып баса беришиптир..» деп, асманга (көккө) жалынышат. Иши оңунан чыккан, бактылуу болгон учурду *Хызыр колдоду* деп ишенишкен.

Диндик лексика Т.Касымбековдун бул романында тек гана номинативдик функцияда колдонулуп, тарыхый стилдештирүүнүн каражаты болбостон, дин өкүлдөрүнүн жана башка персонаждардын кеп өзгөчөлүгүн түзүү менен, социалдык стилизациялоонун каражаты катары да колдонулат. Маселен, самаркандык Ахрар кожонун таасири менен «өзүнүн хан тукумунан экенинен, ата мурасынан түңүлүп, сакы болуп, түн терметип, уктабай кылжыңдап зикир чалып, биротоло дувана болуп кеткен» Кокондун биринчи ханы Алымдын небереси Болот бектин, Исхактын атасы молдо Асандын, ташкенттик курама Абдымомун бектин кебинде диндик лексика туташ учурагандыгын байкайбыз.

Романда диндик лексика какшык, сарказм үчүн да колдонулат. Маселен, элдин өкүлдөрү Теңирберди, Бекназарлардын кебинде *«бейиш»* деген сөз Кудаяр-хандын элге көрсөткөн адам чыдагыс зордук-зомбулугун ашкерелөө үчүн какшык катары айтылат: «Кудаяр-Кудаяр болуп жүрүп, айткылачы, не *бейиш* көрсөттү эле элге?» (Теңирберди). «Баягы кыпчактарга көрсөткөн *бейишидир*!» (эл). «Хазрети жакшы *бейиш* камдап жаткан экен букараларына» (Бекназар). Ал эми орустун туткун унтер-офицери Данилди мусулман динине кирбейсиң деп, аттырып өлтүргөн Абдымомун бекке карай диндик сөздөр элдик көтөрүлүштүн башчысы Исхактын оозунан ок болуп атылып, чок болуп куйкалайт: «-Бир *капырды мусулман* кылса, өзү гана эмес, жети атасына *сооп, ага дозок оту арам, таңгы машур кезинде пайгамбардын шапаатын* токтоосуз алат. Жакшы эле аракет кылган экенсиз. Кызыталак *капыр* Данил өлүп кете бердиби? Аттиң, өмүрүнчө элдин акысын жеп, *дозокко* кеткен жети атаңызды саал жерден *бейишке* тартып чыгарып кое албай калыпсыз да., бек?!».

4) Турмуш-тиричиликке байланыштуу историзмдер. «Сынган кылыч» романын негизги каарманы болуп жалпы эл массасы эсептелет. Мында элдин турмушу - кайгысы менен кубанычы, күчтүүлүгү менен алсыздыгы, үрп-адаты менен каада-салты, жашоо-

тиричилиги менен көңүл ачуу, оюн-зооктору кеңири сүрөттөлөт. Демек, ушуларды элестетип көрсөтүп, окурмандын сезимине коңорлук кылып жеткирүү үчүн автордун турмуш-тиричилик лексикасына кайрылуусу - мыйзамдуу көрүнүш. Турмуш-тиричиликке байланыштуу лексика өз ичине өтө кеңири түшүнүктү камтыйт. Ага жашоо-тиричиликке, чарбачылыкка керектелүүчү буюм-тайымдардын, кийим-кечектердин, үй жасалгаларынын, тамак-аштын, ичимдиктердин, кездемелердин, музыкалык аспаптардын, казына байлыктарынын, акча бирдиктеринин, ар кандай чендердин жана башка толуп жаткан нерселердин, көрүнүштөрдүн аттары кирет. Чыгарманын сюжети тарыхый романдын авторуна лексиканын бул катмарын өтө кеңири пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берет. Анткени тарыхый роман жанрынын спецификалык мүнөзү типтүү тарыхый кырдаалды, доордун өзгөчө колоритин түзүүнү талап кылат. Бирок Т.Касымбеков бул чыгармасында тарыхый экзотикага, турмуш-тиричиликти натуралисттик менен сүрөттөп отурууга берилип кетпейт. Ал тарыхый турмуштун типтүү кырдаалдарын жалпы колдонулуучу лексиканын жардамы менен чебер сүрөттөөгө жетишкен.

Ошону менен бирге Т.Касымбеков конкреттүү доордогу элдин турмуш-тиричилигин сүрөттөө үчүн анчалык көп эмес сандагы историзмдерди пайдаланат:

а) кийим-кечектин жана алар тигилген кездемелердин аттарынан *манат, бязы, бязы чепкен, бенарес, паттайи кепич* ж.б. Ушулар менен бирге романда сырт кийимдин аты катары *камзол* деген сөз көп ирет колдонулат. Бул сөз *кемсел, кемсал* түрүндө бүгүнкү күндө да кыргыз тилинде учурайт. Бирок, биздин пикирибизче, бул сөздүн романда колдонулушу орунсуз. Анткени *камзол* кыргыз тилине орус тилинен кирген. Орус тили бул сөздү 18-кылымдын башында немец тилинен кабыл алган. Ал өз кезегинде итальян тилинен алынып, түпкү чыгышы боюнча латын тили менен байланыштуу экендигин орус тилинин этимологиялык сөздүктөрү далилдейт. Демек, чыгармада сүрөттөлүп жаткан түштүк кыргыздардын али Россиянын составына кошула элек кезинде жергиликтүү элдин арасында европалык (же орусча) формада тигилген кийимдин жана аны атаган сөздүн ушунчалык кеңири таралышы күмөн туудурат.

б) Кыргыздар өткөн мезгилдерде колдонгон музыкалык аспаптардан *дабыл, кернай, сурнай* сыяктуулар. Азыр элдин эсинен

чыгып калган бул аспаптар кыргыздардын жоокерчилик заманында көбүнчө жортуулга аттанганда, душман менен кармашканда баатырлардын күчүнө күч, кубатына кубат кошуп, жоонун үшүн алгандыгы элдик оозеки чыгармаларда таамай сүрөттөлөт.

в) Турмуштук лексиканын катарына эски убакта ойнолгон *кыз оюн, ак чөлмөк, топу бекитмей, чек эчки* сыяктуу улуттук оюндардын аттарын кошууга болот.

г) Элдин аза күтүү үрп-адатына байланышкан *көк көйнөк, кара такыя* сыяктуу этнографиялык мүнөздөгү историзмдерди да турмуштук лексикага киргизебиз.

д) Эски өлчөмдөгү акча жана башка чен бирдиктерин көрсөткөн *бир мири, тилла теңге* жана *теше* сыяктуу историзмдер да турмуштук лексиканын катарына кирет.

Жогоруда көрүнгөндөй өткөн замандын ойку-кайкы турмушун чоң чеберчилик менен сүрөттөй алган Т.Касымбековдун бул романында азыркы окурмандарга таптакыр түшүнүксүз сөздөр дээрлик жок. Анткени автор өткөн турмушту сүрөттөө үчүн сөздөрдү өтө кылдаттык менен иргеп алган, тарыхый экзотиканын артынан кууган эмес.

II. Фразеологиялык историзмдер. Фразеологиялык историзмдер да лексикалык историзмдер сыяктуу эле көркөм сүрөттөөнүн каражаты катары адабий чыгармаларда колдонулат. «Сынган кылычта» коомдук-саясий турмушка, диний ишенимдерге жана элдин өткөндөгү үрп-адатына, ырым-жырымдарына байланыштуу тарыхый доордун элесин берген бир нече фразеологиялык түрмөктөр жолугат.

1)Коомдук-саясий турмушка байланыштуу *хан көтөр, ыкрар кыл, амирин тут, дамамат түш, эрез талаш* сыяктуу фразеологизмдер.

2)Диндик түшүнүктөргө байланыштуу *тиги дүйнө, дозок оту, азиреилдин канаты, периште айда, кудай жалга, зикир чал, тооп кыл* ж.б.фразеологизмдер.

«Сынган кылычта» фразеологиялык историзмдерге бир кыйла жакын болгон ар кандай ритуалдык учурларда - жакшылык тилөөдө, алкоодо, ыраазычылык билдирүүдө, бата берүүдө, нике кыюуда, кайрат айтууда, бирөөгө кайрылууда, каргап-шилөөдө жана башка кырдаалдарда айтылуучу, бүтүндөй сүйлөмдөрдөн, сөз тизмектеринен, сөз топторунан туруп, кептин туруктуу элементтерине айланып кеткен: *«Омин...Бак карасын, Кызыр даарысын, кем болбо»; «Жигит пири Шаймардан колдо»; «Жолуң*

ачылсын! Кожо кызыр жылоодо болсун»; «Аталардын арбагы колдосун...Шералини силерге тапшырдым, силерди ыйманыңарга тапшырдым»; «Аллау акбар! Бир кудайдын жолуна! Султандардын жолуна...Чилтендердин жолуна»; «Салават! Өч түгөндү. Кек бүттү. Салават» деген сыяктуу тилдик формулалар да тилди тарыхый стилдештирүүдө таасирдүү каражат катары колдонулган.

Өткөн доордун тилдик өзгөчөлүктөрүн элестетүү үчүн өкүмдарлардын айрым жан-жөөкөрлөрүнүн кеби аркылуу Т.Касымбеков эски чыгыш адабиятына мүнөздүү өтө ыксыз кооздолгон, шаан-шөкөттүү салыштырууларга толгон кайрылууларды да имитациялаган: *«Бухара-и-Шарифтин бекайбат амираны сейид Насрулла-батыр-хан-дан куунап жаткан Фаргана журтунун сиздей бактияр эгесине, хазрати Амир Темир Көрөгөндүн сиздей анык тукумуна күндөн нурлуу, күндөн жылуу, ыйык дуба-и-салам апкелдим»* (элчи Абу-Сатар калпанын кебинен).

Мындай чыгыш адабиятына мүнөздүү ыксыз кооз салыштыруулардан турган сүйлөмдөрдү *синтаксисттик историзмдер* деп атоо туура болор эле.

III. Историзм–макалдар. «Сынган кылыч» романында өткөн доордун мүнөзүн, элдин духун, тил өзгөчөлүгүн реалдуу сүрөттөө үчүн элдик оозеки чыгармалар авторго баа жеткис бай, укмуштуудай көркөм материалдарды берген. Ошондуктан романда,мейли, автордук баяндоодо болсун, мейли, каармандык кеби болсун, элдик тил менен камыр-жумур болуп аралашып, элдин тилинин духу ар кандай эле окурманга даана сезилип турат. Муну биз элпек айтылган элдик санжыралардан да, эл тарыхынын элесин берген уламыштардан да, не бир көркөм мезел сөздөрдөн да, кыт куйгандай салмактуу афоризмдерден да сезе алабыз. Романда өткөн замандын келбетин мүнөздөй ала турган элдик акылмандуулуктун, элдик салттын көрсөткүчү - макалдар, ылакаптар да зор чеберчилик менен пайдаланылган: *«Пашаң капыр болсо да, амирин тут», «Атасыз уул, ажосуз кул болмокпу», «Кудайдын эркинен тышкары, кырк жылы кыямат жүрсө да, кумурсканын бели сынбайт», «Какайганга какайгын, машаяктын уулу эмес, эңкейгенге эңкейгин, атаңдан калган кул эмес», «Бийди кул десе, күлкүсү келет, кулду кул десе, өлгүсү келет»* деген сыяктуу историзм макалдар бирде автордук баяндоодо, бирде персонаждардын кебинде колдонулуп, чыгарманын тилине элдик оозеки тилдин ажарлуу мүнөзүн берет.Макал, ылакаптар мазмуну жактан доорду мүнөздөөчү

касиетке ээ болуу менен бирге, тилде кылымдар бою калыпташкан туруктуу элемент катары улуттук мүнөзгө ээ.

Баптын 4-параграфы «Архаизмдер - өткөн доордун тил өзгөчөлүгүн берүүнүн каражаты» деп аталат. Тарыхый көркөм чыгармада өткөн доордун колоритин түзүү үчүн жазуучулар ошол мезгилге мүнөздүү болгон тилдик өзгөчөлүктү элестетүү максатында архаизмдерге да кайрылышат. «Сынган кылычта» жазуучу архаизмдердин ар кандай типтерин пайдаланат.

Чыгармада колдонулган **лексикалык архаизмдерди** чыгыш теги жана кыргыз тилинин лексикасына сиңиш даражасы боюнча үч топко бөлүп кароого болот:

1) Кыргыз тилинин төл лексикасынан архаизмге айланган сөздөр: *күн жүрүш* (азыркы адабий тилде түштүк), *жарлык* (указ, буйрук), *бакыла* (байка, көзөмөлдө); Эскиче тогуздап саноо тартиби – *бир тогуз, эки тогуз, үч тогуз.*

Романда төл сөздөн эскирүүгө дуушар болгону өтө аз санда жана алар мезгил жактан нейтралдуу башка сөздөрдөн анчалык өзгөчөлөнбөйт. Анын үстүнө автор архаизм сөздү чыгарманын башынан аягына чейин стилдик норма кылып албайт, бир жерде эскирген сөз колдонулса, экинчи жерде ошол эле сөздүн азыркы тилдеги синоними берилет. Маселен, романдан *жарлык* менен катар *буйрук* дегенди да жолуктурабыз. Ошондой эле, жазуучу архаизм сөздөрдү атайылап бөлүп, түшүндүрүп отурбайт, жөн гана ал сөздү мааниси жактан жакын башка сөздөрдүн катарына коюу менен окурманга анын маанисин түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Маселен, *күн жүрүш* деген архаизм сөздүн мааниси *күн батыш, күн чыгыш* деген сөздөр менен катар коюу аркылуу ачылат.

2) Мурда кыргыз тилинин лексикасына кирген, бирок кийин ордун башка сөздөргө бошотуп берүү менен пассивдүү сөздүктүн катарына өтүп кеткен араб, иран сөздөрү: *күбөнама* (күбөлүк), *амир же амыр* (бийлик, буйрук, приказ), *собол* (суроо), *абире* (ар-намыс, абийир), *жахан* (аалам, дүйнө), *жаңгер же жахангер* (ааламды жеңүүчү, дүйнөнү багындыруучу), *вазифа* (тапшырма, милдет) ж.б.

3) Кыргыз тилинин лексикасына сиңбеген араб, иран сөздөрү: *авлад* (урук, тукум), *аклах* (адеп, этика, мораль), аср (кылым), *банд* (байланган, туткун), *канавайран* (кыйраган, талкаланган) ж.б.

Диссертацияда *маазур, мудат, найин* сыяктуу араб, иран сөздөрү романда так эмес мааниде колдонулуп калганы талкууга алынат.

Романда сүрөттөлүп жаткан доордогу айрым социалдык топтордун өкүлдөрүнүн сүйлөө өзгөчөлүктөрүн имитациялоо үчүн фонетикалык жана грамматикалык каражаттар да пайдаланылат.

1) Азыркы кыргыз тилиндеги *уул, ээ* сыяктуу созулма үндүүлөр менен айтылуучу сөздөр романда көбүнчө дин кызматкерлеринин жана айрым ордо адамдарынын кебинде *угул, эге* деген архаикалык формада берилген.

2) Араб, иран тилдеринен кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталып өздөштүрүлгөн *казат, казы, календер, маркабат//маркамат, маслаат//масилет//маслет, олуя//оолуя, өкүл* сыяктуу сөздөр романда адабий түркидеги жазылышына жакындаштырылып, *газават, гази, каландар, мархамат, маслахат, оулия, увакил* түрүндө берилген.

3) Тилди тарыхый стилдештирүүнүн морфологиялык каражаты катары каармандардын кебинде эски өзбек тилине (адабий түркиге) мүнөздүү болгон арсар келер чактын – *гай*, учур келер чактын *-ур* аффикстери жана предикативдик аффикс *–дур* колдонулат: «Дагы кандай асыл акыл *бергейсиз*». «Дөөлөт консо бир чымындын башыга, зымырык куш салам *берур* кашыга». «*Бейбападур* жыргалың, күткөн бактың, ...Дайра үстүндө *көбүкдур* минген тактың».

Дайыма дубай саламда колдонулуучу *ушби* деген шилтеме ат атооч да эски эпистолярдык үлгүнү имитациялоонун каражаты катары пайдаланылган: «Баатыр, *ушби* куш тилиндей ак кагаз менен барган дубай саламды жашы улуу агабыз Абилден экен деп билгейсиңер».

Өткөн мезгилге мүнөздүү болгон грамматикалык өзгөчөлүктөрдү элестетип көрсөтүү деле романдын тилине «доордун нагыз сөздөрүн» киргизген сыяктуу эле максатты көздөйт. Азыркы тилибизде жок эски грамматикалык формалар, сөзсүз, белгилүү стилистикалык эффектини берет. Бирок аларды кеңири колдонуу көркөм чыгарманын тилине коюлган негизги талаптардын бирин бузууга алып келет, атап айтканда, анын жалпыга түшүнүктүүлүгү кемийт. Муну туура түшүнгөн автор өзүнүн романында эски грамматикалык формаларды тарыхый стилдештирүүнүн көмөкчү каражаты катары пайдаланып, өткөн доорго өтө мүнөздүү деп эсептеген анча-мынча гана формаларды тандап алган.

Романда сүрөттөлгөн доордогу китептик тилдин өзгөчөлүктөрүн берүү үчүн жекече лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык каражаттар гана эмес, бүтүндөй туташ чыгыш поэзиясынын рубаи,

бейт, касыйда сыяктуу түрлөрү жана эпистолярдык жанрдын үлгүлөрү да имитацияланган.

«Сынган кылычта» **семантикалык архаизмдер** да учурайт. Архаизмдин бул тиби лексикалык, фонетикалык, грамматикалык архаизмдер сыяктуу чыгарманын сөздүк составында анчалык бөтөнчөлөнбөйт. Анткени алар тыбыштык формасы жактан азыркы адабий тилдеги сөздөргө туура келет, бирок мындан башка мааниде колдонулат. Ошондуктан чыгарманын тилинде мындай сөздөрдү пайдалануунун жазуучу үчүн ыңгайлуу жагы да жана татаалыраак жагы да бар.

Бир жагынан алып караганда, семантикалык архаизмдер тыбыштык составы боюнча азыркы адабий тилдин лексикасынан эч айырмаланбайт да, окурманга кадимки эле тааныш сөз катары туюлат. Бирок алар азыркы маанилерден башка мааниде колдонулгандыктан, жазуучу үчүн өткөн доордун тилдик колоритин түзүүдө ийкемдүү каражат болуп кызмат кылат.

Экинчи жактан, бир эле чыгарманын ичинде эки доорго тиешелүү тилдик каражаттар катар пайдаланылгандыктан, окурман тигил же бул сөздү автор колдонгондой эмес, азыркы маанисинде түшүнүп алышы мүмкүн. Мындай болбос үчүн, жазуучу өзүнүн чыгармасына семантикалык архаизмдерди өтө кылдаттык менен киргизип, аларды так мааниде кабыл алууну камсыз кыла тургандай контекстте берүү керек. Ансыз чыгарманын идеялык мазмуну бурмаланып калышы ыктымал. Демек, семантикалык архаизмдерди тарыхый көркөм чыгармада колдонуунун ыңгайлуу жактары менен бирге, өзүнчө кыйынчылыгы да бар, ал жазуучудан өтө чоң чеберчиликти талап кылат. Маселен, Т.Касымбеков «Сынган кылычта» төмөнкүдөй сөздөрдү стилистикалык максат менен өткөн доорго тиешелүү маанилеринде: *эрегиш, эрегишчи* деген сөздөрдү *көтөрүлүш, көтөрүлүшчү* деген мааниде, *жакшы, мыкты, жаман* деген сөздөрдү социалдык катмарды туюнткан түшүнүктө, *канат* деген сөздү 1) жайланыш тартибине карай бөлүнгөн согуштук күч маанисинде жана 2) жоокерчилик заманда согуш күчтөрүнүн бөлүнүшүнөн келип чыккан кыргыздардын жалпы уруулук эки чоң тобу маанисинде колдонгондугу диссертацияда кеңири талдоого алынат.

Эскирген сөздөрдү чечмелөөнүн ыктары баптын бешинчи параграфында талданат. Жазуучу тарыхый көркөм чыгармада элдин эсинен эчак чыгып калган сөздөрдү да колдонгон. Өткөн турмуштун элесин берүү үчүн азыркы тилибизде жолукпаган

сөздөрдү өзүнүн чыгармасына киргизүү менен, автор алардын маанилеринин окурмандардын кеңири массасына түшүнүктүү болуусу жөнүндө кам көрөт.

Жалпы эле тарыхый көркөм чыгармаларда бул сыяктуу азыркы окурмандар үчүн толук түшүнүктүү болбогон сөздөрдү чечмелөөдө эки түрдүү ыкма колдонулат: 1) чыгармада тексттин ичинде түшүндүрүү; 2) беттин алдындагы эскертүү аркылуу түшүндүрүү.

Эскирген сөздөрдү контекстте түшүндүрүү да ар түрдүү ыкмалар аркылуу жүзөгө ашырылат. Кээ бир учурда авторлор эбак жок болуп кеткен түшүнүктөрдү кыскача сүрөттөө аркылуу, же бүтүндөй жагдайды, ситуацияны баяндоо аркылуу түшүндүрүшү мүмкүн. Экинчи бир учурда авторлор түшүнүксүз эскирген сөз менен катар азыркы окурман үчүн түшүнүктүү болгон синоним сөздөрдү колдонуу, же сүрөттөлүп жаткан нерсенин мүнөздүү бир белгисин атоо аркылуу да түшүндүрө алышат. Диссертацияда эскирген сөздөрдүн маанилерин чечмелөөнүн түрдүү ыкмалары романдан алынган мисалдардын негизинде талдоого алынат.

Баптын акыркы параграфы «Автордук баяндоо жана каармандын кеби» деп аталат. Көркөм адабияттын тилин тарыхый стилдештирүүдө автордук баяндоо менен каармандын кебинин ортосундагы карым-катыш эң маанилүү маселелерден болуп эсептелет. Анткени чыгарманын өзүнүн биримдиги жана бүтүндүгү мына ушул карым-катышка көз каранды.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында сүрөттөлүп жаткан доордун тилдик өзгөчөлүктөрү жеке эле каармандың кебинде гана чагылдырылбайт. Эскирген сөздөр байкалбастан кейипкердин кебинен автордук баяндоого өтүп, кээде эки башка пландагы тилдик көрүнүштөрдүн ортосундагы чек жоюлууга чейин барган учурлар кезигет. Бул аркылуу автор сүрөттөлүп жаткан тарыхый каармандын ички жан дүйнөсүнө тереңирээк үңүлүп кирип, алардын сезимин, паанайын жана ой толгоосун чагылдыруу аркылуу тигил же бул каарманга карата өзүнүн мамилесин, жакындыгын билгизет.

Автордук баяндоого каармандардын ой–пикиринин, сарсанаасынын жана кебинин өтүшү «Сынган кылычта» көбүнчө өздүк эмес тике сөз (несобственно-прямая речь) түрүндө жүзөгө ашат. Маселен: «*О, тагдырдын ойну, ...Ал Алымкул аталык эмес беле? Бүтүндөй бир уюткулуу журттун туткасынын дечү эмес беле? Акылдуу тандап бурадар күтпөдү беле, балдуу тандап сүйөк күтпөдү беле? Кайда алар? Кайда кетти баарысы? Кан жеткүрүп*

жыгылганда колтугунан жөлөргө бир жан болбодубу жанында?» - деген өздүк эмес тике сөздө 1865-жылы Ташкен алдында орустун аскер бөлүктөрү менен болгон салгылашууда Алымкул аталыктын киши колдуу болуп, өлүп бара жаткандагы ички монологун, күйүт-арманын берген.

Өздүк эмес тике сөз сюжеттик-композициялык түзүлүшү боюнча эки жактуу келет, б. а. ал, бир жагынан автордук баяндоого тиешелүү болсо, экинчи жактан, чыгарманын каарманынын ой-пикирин, дилин билгизип, анын кеп өзгөчөлүгүн, тонун, стилин, интонациясын элестетип турат.

Өздүк эмес тике сөздүн эки жактуулугу жана стилистикалык жактан ийкемдүүлүгү аны тарыхый жанрда өзгөчө натыйжага ээ кылат.

Автордук текстке сүрөттөлүп жаткан доордун тил өзгөчөлүктөрүнүн интенсивдүүлүк менен кириши тарыхый чыгармадагы баяндоону азыркы адабий-китептик тил менен чектелүүдөн, стилистикалык солгундуктан, бир түрдүүлүктөн куткарат, ал ар кандай мүнөздөгү каармандардын, ар башка социалдык чөйрөнүн өкүлдөрүнүн экспрессивдүү тилдик формалары менен байып, элдик оозеки сүйлөөнүн түстүү боектору менен жаркылдап чыга келет. Катышуучу адамдардын репликалары эле эмес, автордук баяндоо да бирде макал, ылакаптар менен коштолуп, элдик таамай салыштыруулар, эпитеттер менен кооздолсо, бирде андан элдик ырлардын, жомоктордун, уламыштардын, афоризмдердин жаңырыктары угулуп, автордун аңгемеси элдик тилдин мөлтүр булагына сугарылат.

Тарыхый романда баяндоонун мындай формасы көркөм максатка ылайык келет. Эгер жалпы чыгарманын тили бир бүтүндүктү түзбөй, автордун аңгемеси архаикалык мүнөздө болгон каармандардын сүйлөөсүнөн кескин айырмаланып, тилдик эки контекст бири-бирине анчалык коошпой турса, окурмандын сезиминде да эки анжылык пайда болот: ал чыгарманын каарманы менен өткөн доордо жашаса, автор менен азыркы күнгө кайрылып келип, сүрөттөлүп жаткан окуяга алыстан туруп көз чаптырат. Мында бүтүндүн бирдиктүү колорити бузулуп, чыгарманын эстетикалык таасирдүүлүгү начарлайт.

Тилди стилдештирүүчү элементтер чыгарманын бүт тулкусуна тарап, автордук баяндоо менен каармандардын кеби бирдей стилдешкен болсо, автордун тили өткөн доор менен үндөшүп, чыгарма бүтүндөй ошол мезгилге таандык тил менен жазылган

сыяктуу иллюзия пайда кылат да, окурман сүрөттөлүп жаткан окуяны, каармандарды өзүнө жакын сезип, ошол окуяларга өзү кошо аралашып, өзү катышып жаткандай күчтүү таасир алат. Демек, бул аркылуу жазуучу өзүнүн идеясын окурмандарга терең сиңирүүдө кеңири мүмкүнчүлүккө жетишет.

Бирок, чындыгында, «Сынган кылыч» романынын тили - эч кандай XIX кылымдагы Кокон хандыгынын мезгилиндеги тил эмес, азыркы кыргыз тили. Чыгарманын автору азыркы тилге өткөн доор үчүн типтүү болгон стилизациялык каражаттарды киргизүү менен, анын тоналдуулугун гана архаикалаштырган.

«Диалектизмдер - жергиликтүү колоритти берүүнүн каражаты» деп аталган үчүнчү баптын биринчи параграфында диалектизмдер жөнүндө жалпы маселелер каралат. Кыргыз тил илиминде, ошондой эле жалпы лингвистикалык адабиятта «диалектилик сөз», «диалектилик лексика» жана «диалектизм» деген терминдер жана алар туюнткан түшүнүктөр жөнүндө бирдиктүү так пикирлер жок. Айрым окумуштуулар аталган терминдерди синонимдик мааниде колдонушат. Башка бир изилдөөчүлөр «диалектизм» деген түшүнүктү жөн эле жергиликтүү диалектиге, говорго тиешелүү сөздөр эмес, адабий тилде колдонула турган диалектилик сөз катары түшүндүрүшөт. (В. А. Прохорова). Мындай аныктаманы да так деп эсептөөгө болбойт. Мындагы так эместик «адабий тил» менен «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдү чаташтыруудан келип чыгып отурат. Анткени көркөм адабияттын тилинде учураган тилдик сүрөттөө каражаттарынын бардыгы эле адабий нормага туура келе бербейт жана адабий тил менен көркөм чыгарманын тили адамдар жамаатынын тилдик катнашуу каражаттарынын адабий эмес формаларына карата ар башкача мамиледе болот. Көркөм чыгарманын тилинде жалпы улуттук тилдин негизин түзгөн адабий тилдин материалдарынан башка жергиликтүү диалект, говорлордун элементтери да кездешет.

Демек, **диалектизм** дегенди жалпы улуттук тилдин составында жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүү үчүн адабий чыгармаларда **атайын стилистикалык максатта колдонулган** тилдик көркөм каражат деп түшүнөбүз.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларында колдонулган диалектизмдердин спецификалык кайсы белгилеринин берилгендигине карай аларды төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрүп кароого болот.

Жергиликтүү диалект, говорго тиешелүү лексиканын көркөм чыгармаларда колдонулушу **лексикалык диалектизмдер** деп аталат. Лексикалык диалектизмдердин составы бир тектүү эмес. Кээ бир лексикалык диалектизмдер адабий тилдеги сөздөргө синоним болот: диал. *илеп*//ад.т. *эрин*, диал.*ука*//ад.т.*ини*, диал.*астана*/ ад.т.*босого*, диал. *барик*//ад.т. *жалбырак* ж.б. Лексикалык диалектизмдердин мындай түрү **нагыз лексикалык диалектизмдер** деп аталат.

Жазуучулар белгилүү территорияда жашаган адамдардын турмуш-тиричилигинин, чарбачылыгынын өзгөчөлүктөрүн сүрөттөө үчүн **этнографиялык диалектизмдерге** көп кайрылышат: *абдесте, байтеше, жегде, пешайбан, чарпая* ж.б.

Лексикалык диалектизмдердин дагы бир түрү - **семантикалык диалектизмдер.** Буга тыбыштык формасы боюнча адабий тилдеги сөзгө туура келип, бирок мааниси боюнча адабий тилден өзгөчөлөнүп турган сөздөр кирет: *челек* («чака» маанисинде), *торпок* («музоо» маанисинде*), көрпө* («төшөк» маанисинде) ж.б.

Көркөм адабиятта жергиликтүү говорлорго тиешелүү туруктуу сөз айкаштарынын - **фразеологиялык диалектизмдердин** колдонулган учурлары да жолугат:*алтапта катык жалашкан, чүчбараны кам ойлогон, аш пыш дегиче* ж.б.

Кыргыз көркөм адабиятында жергиликтүү диалект, говорлордун жалаң гана лексикалык, фразеологиялык өзгөчөлүктөрү чагылдырылбастан, фонетикалык жана грамматикалык деңгээлдеги өзгөчөлүктөрү да чагылдырылат.

Көркөм чыгармада берилген жергиликтүү диалектилердин, говорлордун тыбыштык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылганда, төмөнкү эки учурду эске алуу зарыл. Эгерде тигил же бул тыбыштык өзгөчөлүк белгилүү диалектинин же говордун бүтүндөй фонетикалык системасына мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдү чагылдырса, анда бул **нагыз фонетикалык диалектизм** болуп эсептелет. Буга түштүк диалектиге тиешелүү *д, дд* фонемаларынын берилиши; түндүк диалектинин Талас, түштүк диалектинин Чаткал, Ала-Бука, Аксы жана ичкилик говорлоруна мүнөздүү адабий тилдеги эринчил созулмалардын ордуна эринчил дифтонгдордун колдонулушу сыяктууларды көрсөтүүгө болот.

Эгерде адабий тилден айырмаланган тыбыштык өзгөчөлүк тигил же бул диалектинин же говордун бүтүндөй фонетикалык системасына тиешелүү болбой, бирин-эки сөз менен гана чектелсе, мында **лексика-фонетикалык диалектизм** болот. Маселен, «-Бий

тууру айтат» (ад.т. туура) (Т.К.Сынган кылыч). *Жынжыр //*ад.т. *чынжыр, дарбия//*ад.т.*тарбия* ж.б.

Көркөм адабиятта диалект, говорлордун фонетикалык өзгөчөлүктөрүнүн тигиниси да, мунусу да жергиликтүү калктын тил өзгөчөлүгүн берүү максатын көздөп, стилистикалык жактан бирдей эле милдет аткарат.

Көркөм адабияттагы сөздүн морфологиялык өзгөчөлүгүнө байланышкан көрүнүштөр **нагыз морфологиялык** жана **лексика-морфологиялык** диалектизмдерге бөлүнөт. Диалект, говорлордун көбүнчө сөз өзгөртүү системасына тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрүнүн көркөм чыгармада берилиши **нагыз морфологиялык диалектизм** болот. Аларга төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1) Түштүк диалектинин көбүнчө түштүк-батыш (ичкилик) говорлоруна мүнөздүү таандык уландынын III жагында турган зат атоочтордун барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө өзгөчө жөндөлүшү: *айланасыга//*ад.т. *айланасына, калкыны // ад. т. калкын* ж.б.

2) Түштүк говолоруна мүнөздүү болгон буйрук ыңгайдын экинчи жагынын жекелик сылык түрүнүн адабий тилдеги *–ыңыз* формасы менен катар *–ың* мүчөсү менен уюштурулушу: *алың//ад.т. алыңыз, келиң//ад.т. келиңиз* ж.б.

Диссертацияда көркөм чыгармаларда колдонулган нагыз морфологиялык диалектизмдердин 11 көрүнүшү талдоого алынган.

Жеке сөздөргө байланышкан диалектилик мүнөздөгү морфологиялык көрүнүштөр **лексика-морфологиялык диалектизмдер** деп аталат: *кадырдан//ад.т.кадырлуу, бурчек//ад.т. бурч* ж.б.

Байламтага тиешелүү диалектилик-говордук өзгөчөлүктөрдү морфологиялык өзгөчөлүк эмес, синтаксистик өзгөчөлүк катары кароо жөндүүдөй. Анткени байламталар жеке сөздүн структуралык чегинен чыгып, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү жана кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу каражат катары кызмат аткарат. Кээде байламталардын өзгөчөлүктөрү сүйлөмдөгү сөздөрдүн, баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн айкалыш конструкцияларына, орун тартибине өзгөртүү киргизилиши мүмкүн.

Кыргыз жазуучулары өз чыгармаларында төмөнкүдөй диалектилик байламталарды колдонушкан:

1) *Хам (һәм//йәм//әм)* байламтасы. Бул байламта түштүк говорлордо активдүү колдонулат да, аткарган кызматы боюнча адабий тилдеги *да* байламтасына туура келет: «...ушул учурда *хам* башка бир жетик адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот...»(Т.К.Сынган кылыч).

2) *Амалейким* байламтасы. Бул байламта адабий тилдеги *бирок, анткени менен, эгерде* деген байламталарга жана *чындыгында, сыягы* деген модаль сөздөргө туура келет: "*Амалейким,* чөбүндү билбейм; оягын өзүң карап көр"(М.А.Жашагым келет). "*Амалейким,* сен эс тарткандан бери минтип бир дасторкондо сүйлөшкөн эмеспиз". (Ж.Мав. Келе колунду).

3) *Ки* байламтасы да түштүк говорлордо бир кыйла активдүү колдонулат жана бардык учурда багыныңкы кошмо сүйлөмдө багыныңкы сүйлөмдөрдү баш сүйлөм менен байланыштырып, мааниси жактан ар түрдүү милдет аткарат: "...чоң кудайдын каалоосу ушул экен *ки,* биз эмес сиз желдеттин алдына түшө турган болупсуз" (Т.К. Сынган кылыч).

Ошондой эле *ки* байламтасы бөтөн сөздүн ар кандай түрлөрүн берүү үчүн да кеңири пайдаланылат: "-...Эң акыры сизден ушуну өтүндү *ки,* колбашчы дарбазалардан аскерлерин нарыраак тарта турсун, алсызга ырайым ойлоп, чыгып кетүүгө жол берсин деди" (Т.К. Сынган кылыч).

Баптын үчүнчү параграфы диалектизмдердин стилистикалык функцияларына арналган. Көркөм чыгарманын текстинде диалектизмдер эстетикалык ар түрдүү функцияларды аткарат. Ар бир диалектинин лексикасында жергиликтүү калктын жашоо-тиричилигине, социалдык чөйрөсүнө, чарбалык өзгөчөлүгүнө, турмуш ал-абалына байланыштуу толуп жаткан сөздөр, терминдер болот. Мына ушул диалектилик терминологияны өз чыгармаларынын текстине киргизүү менен жазуучулар көркөм баяндоодо этнографиялык тактыкка жетишет. Элет турмушу менен байланыштуу болгон мындай сөздөр окурмандарды айыл-кыштак турмушунун ага белгисиз жактары менен тааныштырат. Ал сөздөр жөн гана тааныткыч кызмат аткарбастан, чыгармада жазуучу тарабынан ойлоштурулган колоритти түзүү менен көркөм кызмат да аткарып калат. Бул көбүнчө текстте кеп болуп жаткан реалийди туюнта турган сөз адабий тилде болбой, ал сыпаттоо аркылуу гана туюнтулуп, аны туюнтуучу сөз говордо болгон учурда көбүрөөк колдонулат. Мындай учурда этнографиялык диалектизмдин колдонулушу "аргасыздан "болот, бирок ошондо да, диалектизмдин

мындайча колдонулушу жалаң гана терминологиялык жактан эмес, эстетикалык жактан да жүйөлүү болушу керек. Кыргыз жазуучулары өздөрүнүн чыгармаларында колдонгон төмөнкү этнографиялык диалектизмдерди сыпаттоо аркылуу гана алардын маанисин туюнтууга мүмкүн: *абдесте* - узун чорголуу, мойну бийик,суу куюучу идиш, *чарпая* - көбүнчө ачык абада же чайханада коюлуучу бир нече адамга ылайыкталган чоң жыгач керебет, *жегде* - жакасыз, киндикке чейин боору тилик, чалдар кийүүчү узун көйнөк, *шырман* - жогорку сорттогу ундан буурчактын уну кошулуп, сейдана себилип, сүт, майга жуурулуп жасалган нан ж.б.

Этнографиялык кызмат аткарган диалектизмдер текстке экспрессия киргизгендиктен, аларды жазуучулар өз чыгармаларында аң-сезимдүүлүк менен пайдаланышат. Мында тигил же бул диалектизмдин пайдаланылышы анын адабий тилде жеке сөз менен берилген эквиваленттинин жоктугуна гана байланышпайт. Бул учурда диалектизмдин экспрессивдүү функциясы алдынкы планга чыгат да, ал сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата жазуучунун субъективдүү мамилесин көрсөтүү үчүн, кандайдыр бир көңүлгө жакын таасирди берүү үчүн колдонулат. Кыргыз жазуучулары адабий тилде эквиваленти бар нагыз лексикалык диалектизмдерди да кеңири пайдаланышат: *текмат* (ад.т. кур), *бостек* (ад.т. көлдөлөң), *барик* (ад.т. жалбырак), *астана* (ад.т. босого), *ашына* (ад.т. тааныш, дос, жолдош), *ылата* (ад.т. чүпүрөк), *чаркар* (ад.т. малкана) ж б.

Автордук кепте бир эле реалийдин диалектизм менен жана адабий тилдеги сөз менен туюнтулушу көркөм тексттин ушул бөлүгүндө диалект менен адабий тилдин ортосундагы нормативдүү чекти жойгондой сыяктанат. Структуранын бир элементин экинчиси менен алмаштыруунун мүмкүнчүлүгү бул элементтердин функцияларынын бирдейлигине негизделет. Көркөм адабияттын тилинде бирдей же өтө жакын көркөм функцияга ээ болгон тилдик фактылар гана өз ара бири менен бири синоним болушу мүмкүн. Мында синонимдүүлүктүн негизи болуп көркөм функциянын бирдейлиги эсептелет. Маселен, Т.Касымбеков бир эле чыгарманын ичинде диалектизмди жана адабий тилдеги эквивалентин синоним катары колдонгон: "Саркерлер ымга көнмөк тургай, мына *азел айрынын* уюгундай дуу-дуу болуп, толкуп, ордонун жаңы ээсине баш көйбөй, өз башчысын бошотуп берүүнү талап кыла баштады". Салыштыр: "Ичкертен кишилердин кобуру *бал аарынын* уюгундай бир калыпта күңгүрөп угулуп жатты" (Сынган кылыч). Ошондой

эле бир автордун эки башка чыгармасында диалектилик сөз менен адабий тилдеги сөз синоним катары колдонулат:"Казан бөксө, анткен менен мурунку калыбым мындай эле деп, бозонун ак тагы *эрнөөдө* "(Т.К.Жетим); Салыштыр:"Бошогон кесенин *жээгин* бир имере сөөмөйү менен сыдырып, түбүн ууртады..."(Т.К. Туулган жер).

Адабий көркөм чыгарма - өз ичине структуралык жактан ар түрдүү контексттерди камтыган татаал система. Буга автордук кеп менен катар каармандын тике сөзү да, кыйыр сөзү да, өздүк эмес тике сөзү (несобственно-прямая речь) да, ошондой эле оозеки диалектилик кепке мүнөздүү болгон тике сөз менен кыйыр сөздүн аралашмасы да кирет. Көркөм чыгармада баяндоо да, сыпаттоо да, пейзаж да, каармандын ички монологу да болот. Баяндоону кимдир бирөөнүн атынан айтылган аңгеме түрүндө, айтып берүү (сказ) ыкмасында болушу да ыктымал ж.б.у.с. Кептин мына ушул түрлөрүнүн бардыгы автордун кабылдоо призмасы аркылуу, сүрөттөлүп жаткандарга карата автордун мамилеси аркылуу көрсөтүлөт. Ушулардын бардыгына диалектизмдердин киргизилиши мүмкүн. Ар кайсы автор муну ар башкача жүзөгө ашырат: кээ бирөөлөрү каармандын кебинин өзгөчөлүгүн мүнөздөө үчүн диалектизмдерди персонаждын тике сөзүнө киргизүү менен гана чектелсе, башка бирөөлөрү керектүү кырдаалды жана маанайды түзүү үчүн пейзажга киргизишет, үчүнчү бирөөлөрү көркөм чыгарманын кандайдыр бир кептик бөлүгү менен чектелбестен, диалектизмдерди ар түрдүү контекстке эркин киргизет.

Адабий чыгармадагы диалектизмдердин негизги функцияларынын бири болуп мүнөздөө (характерологическая) функциясы эсептелет. *Жазуучу диалектизмди кейипкердин кебине* киргизүү менен аны белгилүү бир социалдык-турмуштук чөйрөгө таандык кылып көрсөтөт. Персонажды белгилүү социалдык чөйрөгө тиешелүү кылуу менен диалектизмдер анын образын ачуунун каражаты болуп да кызмат аткарып калат. Мүнөздөө максаты үчүн жазуучулар көбүнчө адабий тилде сүйлөгөн ар бир эле адамга тааныш болгон диалектизмдердин чектелүү тобуна кайрылышат. Диалектизмдердин мындай тобунан көп учурда сөз болуп жаткан диалектинин, говордун өкүлү болбогон жазуучулар пайдаланышат. Маселен, Кыргызстандын түштүгүндө өткөн окуялар сүрөттөлгөн К.Жантөшовдун "Каныбек" романында жана "Менин тагдырым", "Айып мендеби" повесттеринде диалектизмдердин көпчүлүк окурмандарга тааныш чектелүү тобу гана колдонулган. Мында

диалектизмдер адабий кептин фонунда мүнөздөөчү орнамент катары кабыл алынат.

Диалектилик лексиканы жакшы билген жазуучулар аны персонаждын кебине киргизүү менен, жогоркудай стандартуу диалектизмдердин чегинен чыгып, алардын фондусун кеңейтет жана диалектизмдердин жардамы менен каармандын сырткы кебетесин гана сүрөттөбөстөн, анын ички дүйнөсүн да ачып көрсөтөт.

Диалектизмдерди мүнөздөө функциясында колдонуу көркөм чыгарманын текстине персонаждын кебин берүүчү тике сөз формасын киргизүүнү талап кылат. Көркөм чыгарманын башка синтаксистик структурасына караганда диалектизмдер репликаларда, диалогдордо жыш учурайт.

Диалектизмдердин тике сөздө колдонулушу персонаждын көбүнчө тышкы мамилелерин, тышкы белгилерин көрсөтүүгө көмөк берүүчү жөнөкөй функцияларына кирет. Диалектизмдер жалаң эле диалогдун ар кандай формаларында колдонулбастан, монологдо да колдонулушу мүмкүн.

Автордук кеп менен каармандын кебин айкаштыруунун ар кандай структуралык түрлөрү адабий чыгарманын текстине диалектизмдерди кийирүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтет. Жазуучулар бул ыкманы каарман менен автордун кебин жакындаштырып, аларды стилистикалык жактан мүмкүн болушунча бирдей типке келтирүү үчүн пайдаланышат:"-Чеч *белбакты* бери! - деди Нүзүп ага. Шерали унчукпай эски кайыш *белбагын* чечип берди. Нүзүп *белбак* менен эки чокойду кошоктоштуруп бекем байлатты" (Т.К. Сынган кылыч).

Автордун кеби менен каармандын кебин синтездештирүүнү өздүк эмес тике сөз формасында жүзөгө ашырууга болот. Мындай синтаксистик структура адабий чыгарманын текстине бир топ сандагы диалектизмдерди киргизүүгө мүмкүндүк берет, ошону менен бирге эле текстти диалектинин эсебинен натуралисттик менен ыгы жок толтуруудан да сактайт:"Нүзүп ойго эзилди. Тентиген аксылык! *Кэл!* Аны ушул сөздөр жылан болуп чакты" (Т.К. Сынган кылыч).

Сүйлөөнүн эскерилген структуралык типтери каармандын ички монологунда аралашып келүүсү мүмкүн. Анда каармандын ой толгоосу, ички сезими, анын адамдарга, же айлана-чөйрөгө карата болгон мамилеси ачылып берилет, же каармандын кимдир бирөө, кандайдыр бир нерсе жөнүндө эске түшүрүүсү берилет. Каармандын ички монологу тике сөз түрүндө да, кыйыр сөз түрүндө да жана

өздүк эмес тике сөз түрүндө да болушу мүмкүн. Мында бул синтаксистик структуралар бири менен бири аралашып кетет, өзгөчө каармандын ички сезимин, толкундануусун берген учурда булар бир сүйлөгөн сөздүн ичине да батырылат. Ички монолог тике сөз түрүндө болгондо, чыгарманын каарманы диалектиде сүйлөсө, ички монолог да адабий текстке диалектилик лексиканы киргизүү үчүн кызмат кылат: "Бул ушунчалык эле билимдүү немеби? Ушунчалык эле өтүмдүү немеби? Ыя, кайдан жүрүп минтип *баркдар* болуп алды экен?" Ушул көз көрүнөө эле шыбагамы жеп жүргөн сыяктуу, мени кандайдыр кызганч пикирлер чырмады, ичим тырышты..." (Т.К. Адам болгум келет).

Эгерде жазуучу диалектизмди жалаң эле персонаждын кебинде колдонбой, аны колдонуунун сферасын кеңейтүүгө аракет кылса, анда ал диалектизмдерди сюжетти жылдыруучу, өнүктүрүүчү баяндоого - автордук кепке да киргизет. Бул учурда диалектизмдер мүнөздөө функциясына караганда алда канча татаал функция аткарат: жазуучунун жалпы стилистикалык багытын жана адабий чыгармада аны кандайча иш жүзүнө ашыргандыгын аныктайт.

Диалектизмдер автордук кепте өзгөчө сапатка ээ болот, б.а. алар белгилүү өлчөмдө адабий тилдин нормативдүү лексикалык чегине жакындайт.

Автор тарабынан кырдаалды, абалды, бир нерсенин сырткы кебетесин, пейзажды сүрөттөгөн көркөм чыгарманын бөлүгүндө диалектизмдер адабий лексика менен бир даражада, бирдей көркөм функцияда катар жашай алат. Пейзажды сүрөттөө үчүн диалектизмдерди киргизүү пейзажга белгилүү бир жерге таандык мүнөз берет, аны индивидуалдаштырат, ага лирикалык өзгөчө түр берет. Көбүнчө мындай сүрөттөөдө жазуучу бирди-жарым гана диалектизмди пайдаланат, бирок ошол бирди-жарым диалектизмдин жардамы менен адабий текст керектүү стилистикалык тоналдуулукка ээ болот: "Майда бадал, дүпкүр көп. *Самби талдардын* куш тилиндей, *быйыкый*, көгүлтүр кызгылт, жалбырактуу *шалайлары* куду жаш келиндин шалпар жолугундай түрлөнүп суу үстүнө ийилет". (Т.К. Адам болгум келет.).

Адабий чыгармадагы автордун образын чагылдырган лирикалык контекст өзгөчө стилистикалык жүк көтөрөт. Каармандын кебинде кеңири учураган диалектизмдерге караганда лирикалык каарман колдонгон аз сандагы диалектизм бул жерде өзгөчө эстетикалык мааниге ээ болот. Диалектизмдердин лирикалык монологдо, чегинүүлөрдө жана башкаларда колдонулушу

жазуучунун тилге болгон табитин, шыгын ачып көрсөтөт, жазуучунун табиятка, туулуп өскөн жерине, андагы жашаган адамдарга, өз эне тилине болгон сүйүүсүн көрсөтөт. Диалектизм аркылуу кээ бир жазуучунун элет жерине болгон лирикалык түшүнүгү берилет.

Башка бир чыгармаларда бардык сүрөттөлүп жаткан чындык каармандын биринин көзү менен каралат. Бул учурда да тилдик белгилер айрым сүйлөмдүн чегинен чыгып, автор өзү сүрөттөп жаткан дүйнөгө каармандын көзү менен карайт. Эгер "аңгемечи" каарман диалектиде сүйлөсө, чыгарманын тилин автордун жана каармандын кебине бөлүштүрүү өзгөчө мааниге ээ болбой калат. Мында ар башка контексттер өз ара бири-биринен өтө аз айырмаланышат. Буга мисал кылып Ш.Абдырамановдун "Жарык дүйнө" повестин көрсөтсөк болот. Повесть "Үмүттөр жетеги" жана "Жарык дүйнө" деген эки бөлүмдөн туруп, Шакир деген жигиттин эскерүүсү катары Саяк аттуу сокурдун татаал өмүр жолу, ага карата адамдардын ар түрдүү мамилелери сүрөттөлөт. Автор окуяны жанма-жан тике сүрөттөө максатында аңгемечинин баянына жергиликтүү түс берүү аракетин кылган. Ал үчүн Шакирдин баяндоосуна, ошондой эле башка каармандардын кебине ар түрдүү типтеги диалектизмдерди, атап айтканда: *абдесте, айван, дарча, даргөй, дугдурум, жанчык, пеште, рабшан, сагыр, тараша, хауз, чарпая, шарпа* сыяктуу лексикалык диалектизмдерди, *коргон* ("короо" маанисинде), *калта* ("баштык" маанисинде), *көөлө* ("каз, чуку" маанисинде) сыяктуу семантикалык диалектизмдерди, *ала тап, кадага сай, ыкрал бол, жаннаты болгур* сыяктуу диалектилик мүнөздөгү фразеологиялык түрмөктөрдү киргизген.

Фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдер бүт дээрлик каармандардын тил өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү үчүн повесттин башкы каарманы Саяктын жана окуяны баяндап жаткан аңгемечи Шакирдин сүйлөгөн сөздөрүндө колдонулат.

Диссертацияда диалектизмдердин аталган чыгармада бардык учурда эле өз ордунда колдонулбай калгандыгы сын көз менен каралып талдоого алынат.

Автордун же каармандын кебинин компоненти катары диалектизмдер чыгарманын бардык контекстине кирет да, түз жана өтмө мааниде да колдонулат. Өтмө мааниде колдонулган диалектизм өзүнүн экспрессивдүүлүгүн күчөтөт жана кошумча стилистикалык мааниге ээ болот. Адабий чыгарманын текстинде мындай диалектизм белгилүү көркөм образдын борбору болуп,

көбүрөөк эстетикалык функция аткара баштайт. Мисалы, түштүк диалектидеги *нокотек* деген сөз түз маанисинде адабий тилдеги *түлкү куурай* деген өсүмдүктүн атын билгизсе, өтмө мааниде "никесиз төрөлгөн бала" дегенди билгизет. Автор метафоралык өтмө мааниде колдонгон диалектизмдин жардамы менен бүтүндөй көркөм картинаны түзө алат: "Айзада жарк этип күлүп жиберди: -О, садагам, наристем! Болжолго айы толбой туулган баланы арам сийдик, никесиз, *нокотек* дейт. Оозуна алы жетпеген үйлөп учурбайбы!? Экөөбүз "Жо, бала өзүбүздүкү!"-деп кимге түшүндүрүп жүрө алабыз?! Кимдин оозун басабыз, садагам?! Ишенген күндө да...никеден мурун кошулуу адепке, шариятка сыйбаган күнөө иш экен го...

-Өзүм билсем болду. Шарияты менен ишим эмне?!

Айзада убайымга батты:

-Макул, биз билебиз, өз балабыз экенин билебиз, нике болбосо да ак көңүлдөн, ак сүйүүдөн жаралган экенин билебиз. Бирок, садагам, никесиз кошулуп, шарият бузулган, эреже бузулган. Балабыз "арам", "*нокотек*" атыгат го. Тең курунан маанайы пас болот го. Бактысыз болот го... Эшим жооп таба алган жок. Жер боортоктоп, былк этпей жатты" (Т.К. Сынган кылыч).

Диалектизмдер көркөм чыгармада жалаң гана тилдик сүрөттөө каражаты эмес, сюжет куруу каражаты катары да колдонулат. Буга мисал катары Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" романынан Кокон ханы Кудаярдын кыпчактарга жасаган кыргынын сүрөттөгөн эпизоддо буудайдын "*бугдай*", "*бийдай*" болуп айтылышы бүтүндөй сюжеттик окуяны түзүүнүн борборуна айланган.

Жогоруда келтирилген бардык учурларда диалектизмдер адабий чыгарманын тилинин толук баалуу көркөм компонентинин ролунда көрүндү.

Көркөм чыгармада жолуккан бардык эле диалектизмдердин көркөмдүк жактан колдонулуш жүйөсүн тике же кыйыр себеп менен, маселен, каармандын кебинде колдонулгандыгы, адабий тилде туюнта турган ылайыктуу сөзү болбогон элеттик нерсени атоо зарылдыгы менен ж.б. аркылуу конкреттүү далилдеп түшүндүрүү мүмкүн эмес. Диалектизмдерди көркөм чыгармада колдонуунун мындан да алда канча татаал себептери бар. Айталы, чыгармага *аңгемечинин же кабылдоочу каармандын образын киргизүүгө* байланыштуу да диалектизмдерди колдонууга туура келет. Бирок бул жүйөлөрдүн ичинен **автордун образы** өзгөчө мааниге ээ, анткени ал сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата өз мамилесин билдирүү

менен, көркөм чыгармада дайыма баштан-аяк катышат. Көп диалектизмдердин колдонулуш жүйөсү тике болбостон, автордун жалпы багытына жараша болот. Мына ушул багыт автордун образынын маанилүү аспектилеринин бирин жүзөгө ашырат жана акыры барып диалектилик лексиканы кантип тандоо, аны канчалык өлчөмдө адабий чыгарманын тигил же бул композициялык бөлүгүнө кийирүү керек экендигин аныктайт. **Автордун образы** дегенибиз – сүрөттөлүп жаткан чындыкка карата жазуучунун көз карашы жана ошол көз карашка көркөм чыгарманын бардык компоненттерин баш ийдирүү болуп эсептелет. Ал жазуучунун жеке стилдеринин айрым фактыларынан чогулат, ал эми диалектизмдер – так ошондой фактылардын бири. Аларды колдонуу аркылуу автордун образынын эң бир көрүнүктүү, маанилүү жагы ачылат, автордун чыгармачылык жүзүнүн аспектилеринин бири жүзөгө ашырылат.

Таралыш территориясы боюнча алып караганда, жазуучулар тарабынан адабий чыгармаларга киргизилген диалектилик лексика өтө эле ар түрдүү. Кээ бир диалектизмдер абдан тар территорияга таралган, алар кыргыз тилинде сүйлөгөн тар чөйрөдөгү адамдарга гана белгилүү. Мындай диалектизмдер айрым говорго же говорлордун тобуна гана тиешелүү, ошондуктан буларды жазуучу кайсы говордон алгандыгын бир кыйла так аныктоо мүмкүн. Диалектизмдин мындай тибинен конкреттүү говорду өтө жакшы билген жазуучу гана пайдалана алат.

Диалектизмдин башка бир тиби, адабий тилдин лексикалык нормасынын чегинен тышкары турган менен, кыргыз тилинин көпчүлүк говорлоруна кеңири тараган. Ошондуктан алар кыргыз тилинде сүйлөгөн көпчүлүк адамдарга аздыр-көптүр белгилүү. Алар кыргыз адабий тилинин диалектинин, говордун эсебинен баюу тенденциясы менен тыгыз байланыштуу. Ошондуктан бир кыйла кеңири территорияга тарап, көпчүлүккө түшүнүктүү болгон айрым диалектилик элементтер жалпы элдик адабий тилден орун алса, анын сөз казынасын толуктап, синонимдик катмарларын байытып, туюнтуу жөндөмдүүлүгүн арттыраар эле. Бирок бул айтылгандан ар кандай эле диалектилик лексиканы адабий тилге киргизүүгө болот экен деп түшүнүүгө болбойт. Адабий тилди диалектилердин эсебинен байытуу жана диалектилик элементтерди көркөм адабияттын тилинде пайдалануу маселеси жөнүндө сөз болгондо, өтө кылдат мамиле, ченемди туя билүү сезими талап кылынат. Жазуучу өзүнүн чыгармасынын тилин башкалардан өзгөчөлөш үчүн ылгабастан эле колго тийген жергиликтүү материалды пайдалана

бере албайт. Ал ошол көп сандаган жергиликтүү материалдардын ичинен абдан мүнөздүүсүн, таасирдүүсүн тандап алуу керек. Ансыз чыгарма көркөм искусство болуудан калып, натуралисттик ремеслого, кунарсыз фотографияга айланып кетет.

Баптын акыркы параграфы "Поэзиялык чыгармалардагы диалектизмдер" деп аталат. Поэзияда диалектизмдер прозадагыдай эле стилистикалык кызмат аткаруу менен бирге, версификация (ыр түзүү) каражаты катары да пайдаланылат. Маселен, Р.Шүкүрбековдун атактуу "Жинди суусундагы":

"Көрөсүң күндө жанжалды,
Сүзөсүң терек, талдарды.
Билбей мээң айланып,
Кийбейсиң кээде *чалбарды*.
Маймыл көргөн немедей,
Ээрчитесиң балдарды.
Баткакка оонап каласың,
Туруга сенде ал барбы", - деген үзүндүдө *чалбар (чалбарды)* деген диалектилик сөз *жанжалды, талдарды, балдарды, ал барбы* дегендерге уйкашып, ырдын рифмасын түзгөн.

Диалектилик элементтерди рифмалык каражат катары акындар Б.Сарногоев, Т.Кожомбердиевдер да кеңири пайдаланган. Бирок дайыма эле кыргыз акындары диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдү ыр түзүү зарылчылыгынан эмес, жөн гана жалпы улуттук тилдин адабий нормаларына этибарсыз мамиле жасоодон да келип чыгып калган учурларын байкоого болот:

"Алыста күн күркүрөп, чакмак чагат,
Соолуктап, көкүрөгү бат-бат кагат"(ад.т.солуктап)
(Т.Кож.Чалкашка).
"Бирок да үмүт сени *тыштап* кетпейт, (ад.т. таштап)
Бийик бол, өйдө тур деп колун берет"
(Т.К.Оттон өскөн кызыл гүл).
"Тоолорумду *жасып-жайып* жиберсем,(ад.т. жазып-жайып)
Ашып түшөр Азиянын теңинен".
(Б.С. Менин жерим).

Бул сыяктуу мүчүлүштөрдү айрым дасыккан акындан да, жаңыдан калем кармаган жаш жазуучулардан да табууга болор эле. Бирок максат алардын бардыгын тизмелеп чыгууда эмес. Биздин айтарыбыз: сөз өнөрүн курал туткан калемгерлер үчүн элдик тил - көркөм сүрөттөнүн соолбос булагы, түгөнгүс кенчи. Аны зергерге тете чебердик менен кынаптап, баркына жете кастарлап, туш келди

чача бербей, сарандык менен сарп кылып уруна билсе, көркөм чыгарманын ажарын ачып, сөз устатынын куралын курчутат.

Диссертациянын **корутундусунда** иште козголгон проблемалар кыскача жыйынтыкталды.

Диссертациянын мазмуну автордун төмөндөкү эмгектеринде берилди:

I. Макалалар, докладдар жана тезистер.

1. Неологизмдердин калька жолу менен жасалышы. //тезисы докладов и сообщений IX науч. конф. проф.–преп. состава КГУ. Секция филол. наук. –Фрунзе: Мектеп, 1962.
2. Стилистикалык неологизмдер жөнүндө. //Мугалимдер газетасы, 1964, 1-декабрь.
3. Кыргыз тилиндеги семантикалык неологизмдер. //Кыргыз тилинин граммтикасынын жана лексикасынын очерктери. -Фрунзе: Илим, 1965, 1 б.т.
4. Неологизмдер жөнүндөгү маселелерге карата. //XIII науч. конф. проф.–преп. состава КГУ. Секция филол. наук (тезисы докладов). –Фрунзе: Мектеп, 1965.
5. Синтаксические неологизмы в киргизском языке. //Материалы V науч. конф. преп. ОГПИ. –Ош, 1965.
6. Кыргыз тилиндеги калька. //Мугалимдер газетасы, 1965, 12-октябрь.
7. О кальках в киргизском языке. //Первая республиканская межвузовская лингвистическая конференция. –Фрунзе: Мектеп, 1966.
8. Неологизмы киргизского языка Советской эпохи: Образование лексико-семантическим и грамматическим способами (Автореф. канд. дисс.). –Фрунзе, 1968, 1,4 п.л.
9. Чыгарманын тили. //Кыргызстан маданияты, 1967, 18-сентябрь.
10. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү. //Мугалимдер газетасы, 1968, 22-июнь.
11. Кыргыз тилинин фразеологиясы. //Мугалимдер газетасы, 1969, 5-декабрь.
12. Неологизмдер жөнүндөгү маселеге карата: Кыргыз тилинин материалдары боюнча. //Тюркологические исследования, посвященный 80-летию акад. К.К. Юдахина. – Фрунзе. Илим, 1970, 1 б.т.
13. Эскирген сөздөр - өткөн турмуш элеси. //Кыргызстан маданияты, 1971, 13-январь.

14. Диалектизмдердин көркөм адабиятта колдонулушу. //Ленин жолу, 1971, 2-декабрь.
15. О языковых средствах историко-литературной стилизации в киргизском историческом романе. //Доклад прочитан на Всесоюзной тюркологической конференции, проходившей 27-29 сентября 1976г. в г.Алма-Ата. Тезисы доклада в кн.: Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. – Алма-Ата: Наука, 1976.
16. Көркөм сүрөттөөнүн жандуу булагы. //Кыргызстан маданияты, 1977, 24-март, 0,5 б.т.
17. Элдик тил - көркөм кенч. //Кыргызстан маданияты, 1977, 14-июль, 0,5 б.т.
18. Кыргыз тилиндеги эскирген лексика. //Эл агартуу, 1977,№12, 0,5 б.т.
19. "Сынган кылыч" романындагы тарыхый стилизация. //Ала-Тоо,1977, №12, 2,5 б.т.
20. Студенттерге көркөм адабияттын тили боюнча атайын курс окуу. //Актуальные вопросы методики преподования национального языка и литературы в школе и вузе: Тезисы докл. научно-практ. конфер. - Фрунзе: КМУ, 1982.
21. Диалектизмы как средства передачи местного колорита. //II науч. чтения посвящ. памяти академиков И.А.Батманова, К.К.Юдахина, Б.М.Юнусалиева (тезисы докл. и сообщ., 18-19 октября 1983 г.). -Фрунзе: Илим, 1983.
22. Язык художественной литературы как эстетическая категория. //III науч. чтения, посвящ. памяти академиков И.А.Батманова, К.К.Юдахина, Б.М.Юнусалиева (тезисы докл. и сообщ., 19-20 сентября 1985 г.).- Ош, 1985.
23. Диалектизмдер - жергиликтүү өзгөчөлүктү берүүнүн каражаты. //Эл агартуу, 1986, №11.
24. Көркөм адабияттагы диалектизмдер жөнүндө. //Тюркологические исследования. - Фрунзе: Илим, 1986, 0,5 б.т.
25. Кыйырдашкан тике сөз стилистикалык ыкма катарында. //Эл агартуу, 1990, №7 (авторлошу Т.Нуруев).
26. Диалектизмдердин автордук баяндоодогу стилистикалык функциялары. //ОМПИнин окутуучуларынын XXIX илимий-теориялык конференциясынын докладдары жана билдирүүлөрүнүн тезистери. 25-30-май, 1989-ж. -Ош, 1990.

27. 27.Персонаждын речиндеги диалектизмдердин стилистикалык функциялары. //Окутуучулардын XXX илимий-теориялык конференциясында окулган доклад жана билдирүүлөрдүн тезисттери (Коомдук, гуманитардык илимдер), - Ош, 1991.
28. Язык художественной литературы как эстетическая категория. //Тезисы и материалы междунар. научно-теорет. конфер. по филол. наукам, посвящ. 1000-летию эпоса «Манас» и памяти проф. К.Тыныстанова, 16-17 октября 1995 г. - Каракол, 1995.
29. Историческая стилизация в кыргызской художественной литературе. //Кыргыз тили жана адабияты, 2000, №1, 0,5 б.т.
30. Историческая стилизация в романе Т.Касымбекова «Сломанный меч». //Материалы научно-практ. конфер., посвящ. году образования и женщин. - Каракол, 2000, 0,5 б.т.
31. Кыргыздын улутка чейинки адабий тили жөнүндөгү маселеге карата. //Окумуштуу-тилчилер С.Давлетов менен Ж.Осмонованын 70 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары. - Каракол, 2001, 0,7 б.т.
32. Көркөм адабияттагы диалектизмдер. //Кыргыз тили жана адабияты, 2001, №2, 0,8 б.т.
33. «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация. // Рухту көтөргөн улуу сөз: Адабий сын, пикир, илимий макалалар жыйнагы. - Бишкек: Шам, 2000, 2,5 б.т.
34. Коннотация собственных имен персонажей киргизской художественной литературы. // Кыргыз тили жана адабияты, 2002, №3, 0,5 б.т.

II. Монографиялар, окуу куралдары, окуу китептери.

1. Кыргыз тилиндеги неологизмдер: Лексика–семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы. –Фрунзе: Мектеп, 1966, 4 б.т.
2. Азыркы кыргыз тили: Лексикология. -Фрунзе:Мектеп, 1971 (авторлош З.Кулумбаева), 6 б.т.(5/1 б.т.).
3.Көркөм чыгарманын тили. - Фрунзе: Мектеп, 1990, 8 б.т.
4.Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. - Бишкек: ЖЭКА, 1999, 16 б.т.

“Көркөм чыгармадагы эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы” деген диссертацияга

аннотация

Көркөм чыгарманын стилин, идеялык мазмунун, образдар системасын туура түшүнүп, терең талдай билүү үчүн анын тилин изилдөө чоң мааниге ээ. Анткени жазуучунун чыгармачылык чеберчилиги, анын автордук жүзү, чыгармаларынын темалары, идеялары жана каармандарынын образдары жазуучунун тили аркылуу жүзөгө ашырылат. Ошондуктан кыргыз көркөм адабиятынын тилин лингвостилистикалык аспектиде изилдөөнүн теориялык да, практикалык да зор мааниси бар.

Диссертацияда көркөм адабияттын тилине тиешелүү көптөгөн маселелердин ичинен көркөм чыгармаларда экспрессивдүү сөз каражаттары катары колдонулган эскирген сөздөр менен диалектизмдердин семантикалык-стилистикалык табияты талдоого алынат.

Иште көркөм адабият тилинин адабий тил менен болгон карым-катышы, алардын адабий эмес тилдик каражаттарга карата болгон мамилелери, адабий тилдин “жазма тил” менен “оозеки тилге” карата болгон катышы, кыргыз адабий тилинин пайда болуу мезгили, шарты, анын диалектилик базасы ж.б. маселелер каралат.

Андан кийин тарыхый доордун колоритин түзүүдө эскирген сөздөрдүн образдык-эстетикалык кызматы талдоого алынат. Өткөн доордун колоритин, каармандардын тилдик өзгөчөлүктөрүн берүү тилди тарыхый стилдештирүү аркылуу жүзөгө ашырылат, анын негизги тилдик каражаты болуп эскирген сөздөр - историзмдер жана архаизмдер эсептелет.

Ошондой эле көркөм чыгармаларда диалектизмдердин аткарган стилдик функциялары мүнөздөлөт. Диалектизмдер жергиликтүү колоритти түзүүнүн, турмушту реалдуу сүрөттөөнүн, кейипкердин тилин типтештирүүнүн жана индивидуалдаштыруунун, этнографиялык сыпаттоонун, ойду кыска жана так берүүнүн, синонимдик катарды байытуунун стилдик каражаты болуп эсептелет. Поэтикалык чыгармаларда диалектизмдер мындан тышкары версификация (ыр түзүү) каражаты катары да колдонулат.

Диссертаациялык иште эскирген сөздөр менен диалектизмдерди көркөм каражат катары колдонууда кыргыз акын-жазуучулары жетишкен ийгиликтери менен катар айрым адабий чыгармаларда стилдик жактан кетирилип жүргөн кемчиликтери да көрсөтүлдү.

Аннотация

диссертации "Лингвостилистика устаревших слов и диалектизмов в художественном произведении".

Изучение языка художественного произведения имеет первостепенное значение для правильного восприятия, глубокого анализа его стиля, идейного содержания, образной системы, т.к. творческое мастерство, авторская индивидуальность, темы, идеи и образы персонажей произведений осуществляется через язык писателя. Поэтому изучение языка кыргызской художественной литературы в лингвостилистическом аспекте имеет как теоретическое, так и практическое значение.

В диссертации анализируется семантико-стилистическая природа устаревших слов и диалектизмов, употребляемых как экспрессивное речевое средство в художественных произведениях, из среди многочисленных вопросов, относяшихся к языку художественной литературы.

В работе рассматриваются взаимоотношения языка художественной литературы с литературным языком, их отношения к нелитературным речевым средствам, литературного языка к "письменной" и "устной" речи, время и условия возникновения кыргызского литературного языка, его диалектной базы и др. вопросы.

Далее определяется образно-эстетическая функция устаревших слов в создании колорита исторической эпохи, в передаче речевой особенности персонажей, которая осуществляется через историческую стилизацию языка, и ее основным речевым средством являются устаревшие слова - историзмы и архаизмы.

Характеризуются стилистические функции диалектизмов в художественных произведениях. Диалектизмы являются стилистическими средствами создания местного колорита, реального изображения действительности, в стилизации и индивидуализации речи персонажей, этнографического описания, локаничной и точной передачи мысли, в обогощении синонимического ряда. В поэтических произведениях диалектизмы, кроме этих, употребляются как средства версификации (стихосложение).

В диссертации, наряду с успехами в употреблении кыргызскими писателями устаревших слов и диалектизмов, как изобразительно-выразительных средств, указываются стилистические промахи в некоторых художественных произведениях.

of the thesis on the theme "*Linguio-stylistics of the obsolete words* and dialectizms in the work of art."

The study of language of the work of art is of paramount significance for the right perception, profound analysis of its style, ideological content, image-bearing system, because creative mastery, author's individuality, themes, ideas and personages' images are realized by means of the writer's language. That's why the study of the language of the Kyrgyz work of art in linguio-stylistic aspect has as theoretical as practical significance.

Semantico-stylistical nature of the obsolete words and dialectizms, which are used as the expressive speech means in the work of art, is analyzed in this thesis among the numerous questions, concerned the language of the work of art.

Such questions as mutual relation between the language of the work of art and literary language, their relation to the means of non-literary speech, relation of literary language to "written" and "oral" speech, period and conditions of the origin of the Kyrgyz literary language, its dialect basis are scrutinized in this thesis.

There is also defined image-aesthetical function of the obsolete words in creation of historical epoch's colour. In its reproduction, personages' speech peculiarity is realized through the historical stylization of language. Its main speech means are the obsolete words- historisms and archaisms.

The stylistic functions of dialectisms in the works of art are widely characterized. Dialectisms are stylistical means of creation of local colour, true depiction of reality. They are used for typification and individualization of personages' speech, ethnographical description, laconic and exact reproduction of thoughts, enrichment of the synonymic row. Besides, dialectisms are used in poetry as the means of versification.